KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XVI-ik évf. Mártius, Április. 1881. 2-ik füzet.

KÁLI NAGY ELEK.

(Életrajz. *)

Már 1848 előtt is, de különösen az azután következett nevezetes időkben Káli Nagy Elek egyike volt azon kiváló hazafiaknak, kik Erdély sorsának intézésében nagy befolyást gyakoroltak. Az 50-es évek absolutismusa után tett álalkotmányos kisérletek, a nagy-szebeni tartományi gyülés erőlködései, majd ezen gyülés munkálatainak eltörlése, az unio ujabb kimondása, az erdélyi királyi biztosi müködés, a kir. főkormányszék utolsó szereplése, megszünte, az unio reménynyé válása s ezzel a magyar alkotmány visszaállitása, — Erdély történelmének mindezen nevezetes eseményeivel, vagyis Erdély legválságosabb 20—30 évi történelmével a Nagy Elek neve szorosan össze van nőve. S mint az unitárius vallásközönségnek főgondnoka, az 50-es években megvédte, sőt bátran mondhatjuk, megmentette egyházának felsőbb tanintézeteit. Mintányképe volt a vagyonos magyar nemeseknek, kinek kezében okos gazdálkodás és helyes háztartás mellett a szép vagyon évről évre gyarapodott, midőn körülötte — fájdalom — a hasonló sorsu családok nagyobb része pusztulásnak indult. Tevékeny részt vett minden hazafias egyesületben, buzgó pártolója volt a magyar irodalomnak, müvészetnek.

Erdély jeleseinek egyik legkiválóbbika volt ő bizonyára ugy nagy befolyásu munkássága, mint egyéni kitünő tulajdonai, magas miveltsége, temérdek ismeretei, erős itélő tehetsége, gyors mindig helyes felfogása, folyékony, világos előadása, tiszta jelleme s szerény, megnyerő modora által. Ennyi fényes tulajdonság és a sikerek, melyek müködését mindenütt követték, mintegy oraculummá tették Nagy Eleket különösen Kolozsvárt; bármely fontos ügyről volt szó bármely körben, az ő véleményét kivánták hallani, mi által rendesen eldöntetett a dolog.

*) Ugyan e füzetben adjuk K. Nagy Elek sikerült arczképét is, melynek költségeit az elhunyt iránti legmelegebb kegyelet fedezte. Szerk.

Erdélynek ily rendkivüli, fényes tehetségekkel megáldott, a politikai, közigazgatási, törvényhozási, egyházi és minden köztéren nagy hatással müködött s maga után maradandó nagy érdemeket hagyott egyik legkitünőbb fia életrajzát kivánom vázolni e sorokban, előre elnézést kérve, ha gyenge tollam nem birja méltóan festeni a rendkivüli férfiut.

Káli Nagy Elek született Kolozsvárt, 1816 évi január 13-án. Szülői K. Nagy Lázár és alsójárai Pápai Erzsébet, amaz egy marosszéki előkelő székely, ez tordamegyei nemes családból. Anyja azonban már másfél év mulva elhalván, N. E. az anyai szeretet gondozását nem érezhette; ezt sokszor emlitette életében.

Atyja egy jómódu földes ur s tekintélyes táblabiró, bár osztotta korának azon nézetét, hogy egy vagyonos nemes ifjunak elég a latin nyelvet és a törvényeket tudni, mégis érzéke volt arra, hogy különben is eszes kis fiát valamivel többre is tanittassa. Oly magán tanitót szerzett tehát fia mellé, a ki tudományos készültsége s ismeretei által már akkor közfigyelmet ébresztett. Nagyajtai Kovács István volt ez, a későbbi történettudós és legfőbb törvényszéki biró. E jeles tanitójára mindig nagy elismeréssel és hálásan emlékezett.

Tanulását az unitáriusok kolozsvári főtanodájában korán kezdé, ugy hogy már 1832 nyarán az ottani tanulmányokat befejezte, a mikor a kolozsvári kir. lyceumba mint joghallgató ment át s két év mulva, azaz 1834 jul. hóban 18 éves korában már a jogot is kitünő sikerrel végezte.

Figyelmessége, könnyü felfogása, kiváló emlékező tehetsége és mindenek felett tudni kivánó természete tanulását nagy mértékben elősegitették.

De az iskolai tanulmányok az élénk eszü, szép lelkü tudni vágyó ifjut nem elégitették ki s nevezett magán nevelője segitségével a magyar- s német irodalom olvasása már mint gymn. tanulónak különös kedvtelésévé vált. Ekkép a magyar s német irodalom jelesebb müveivel s forditások utján más nagy nemzetek klassikusaival korán megismerkedvén s az által emelkedettebb irányt s izlést nyervén, egész buzgósággal törekedett arra, hogy iskolatársaiban is az olvasáshoz s mivelődéshez való kedv felébredjen, ez irányban mozgalom keletkezzék, mit előbb hirlapok és folyóiratok járatásával kezdett

meg. Ez volt első alapja a collegiumban később alakult „Olvasó Társaságnak.“

Legkedvesebb barátai s ugy szólva irodalmi szövetségesei voltak a később irodalmi hirre jutott, de korán elhunyt Szentiváni Mihály és Kriza János, ki később irodalmunk egyik jelessévé vált. Nagy Elek helyzete oly szerencsés volt, hogy ujabb meg ujabb könyveket szezezhetett folytonosan s azokat társaival is közölte. Ismeretségük később bizalmas irodalmi körré fejlődött, melyhez lassanként többen is csatlakoztak. E kör tagjai természetesen irodalmi s kivált költői dolgozatokkal kezdtek foglalkozni, sőt némely apróbb müvekkel még mint tanulók, a világ elébe is léptek; Nagy Elek azonban csak tartózkodva és (jelesen Szemere Aurorájában) névtelenül.

Mivelődésre való hajlama az irodalommal s tudománynyal foglalkozó több jeles férfival hozta ismeretségbe s viszonyba s akkori elhatározása a volt, hogy az irodalmi pályát tűzze törekvései czéljának. Azonban a körülmények alakulása megváltoztatta az ifjui szándékot. Atyja határozott akaratára még 1834-ben mind a kir. kormányszékhez, mind a kir. itélőtáblához és mint táblabiró Kolozsmegyéhez is felesküdt; nemes becsvágya természetesen mindenütt ismeretek s gyakorlat szerzésére ösztönözte, mi által irodalmi foglalkozásától mindinkább elvonatott. Ezek mellett atyja elvesztvén szemevilágát, számos peres s gazdasági ügyeinek is ő lett intézője; 1837-ben pedig atyja meghalván, gazdasági ügyei, mint egyetlen örökösre, egészen reá nehezedtek. S miután 22-dik évét alig töltve, 1838. márt. 26-án meg is nősült, az élet gondjai s azokkal összekötött foglalatosságok teljesen igénybe vették idejét s munkásságát. A magyar s világirodalom jeles müveinek buzgó olvasója s pártolója maradt azután is, üres óráiban szorakozást ezekben keresett; de az irói tollat végkép letette, szivesen és gyakran emlékezett azonban vissza tanuló korának ama kedves éveire, mikor ő is nevezett barátai körében versek s beszélyek irogatásával vagy ilyenek forditásával foglalkozott.

Neje Gedő Terézia volt, homorod-szentmártoni Gedő Józsefnek, egy aranyosszéki, alsó-szentmihályfalvi, tekintélyes, nemes birtokosnak, kinek életrajza és arczképe ugyane folyóiratban már megjelent, kisebbik leánya. Egy bájos, szép delnő, Kolozsvár egyik legfeltünőbb asszonya, a kit azonban külső

*

bájainál még inkább ékesitettek családi nemes erényei. Takarékos, minden házi dolgot maga intéző, igazi magyar jó gazdasszony, szelid, jóságos urnő a szó nemesebb értelmében. Szerette férjét, szerette gyermekeit egész szivvel és lélekkel. Otthon volt legboldogabb az övéi közt. Őt is szerette, imádta családjának minden tagja. Természetes, hogy ily nő körében Nagy Elek igazán boldog volt és nem kivánkozott soha a világba, otthon neje s szép és jó gyermekei között találván fel egész boldogságát.

Nyolcz gyermekök volt, hét leány és egy fiu; de ezek közül négy korán elhalt, köztük az egyetlen fiu, Elek, szülőinek sokáig érzett mély bánatára. Életben maradt gyermekeik: Gizella, 1862 óta Báró Kemény Ödön neje. 4 gyermekök él. Berta szintén 1862-ben ment férjhez Gróf Bethlen Gézához. 2 gyermekök van. Johanna 1868-ban lett Báró Boul-Bernberg Alajos dzsidás ezredbeli százados neje; e szép, derék nő azonban a mult évben elhalt, 2 kis gyermeket hagyván maga után.*) Irma 1874 óta a Gróf Triangi Ascensio, közös hadseregbeli százados neje. Mind a négy leány örökölte szülőinek erényeit, szépség mellett magas miveltséget, kedves háziasságot; a jó magyar gazdasszony mintaképe volt mindenik.

Nősülése után N. E. alsó-járai jószágán lakott, de a családjában előfordult gyakori betegségek s az ő folytonos gyöngélkedése miatt 1840-ben Kolozsvárra költözött, hol azután állandóan lakott.

Nagy Elek Kolozsmegyében tiszteletbeli aljegyzővé és a derékszék, vagyis a megyei rendes törvényszék birájává választatván, itt kezdődött a megyei életbe befonódni. Mint törvényszéki biró, különösen a megakadt, bonyolultabb perek előadására szeretett vállalkozni; a törvények alapos ismerete s a törvénykezésben való jártassága által csakhamar figyelmet gerjesztett. Akkor még a latin kifejezésekkel tarkázott, pedans, ó divatu irály használtatott a törvénykezési ügyekben; de ő növekedő tekintélyénél fogva, a régi formaságokhoz és megrögzött szokásokhoz indokolatlanul ragaszkodó öreg birák ellenére már megteheté, hogy több elfogultság ellen sikra szálljon és

*) Ezek egyike, a kis Valéria, ez évi mártiusbau hunyt el.

az itéletek szerkesztésében a latin kifejezések helyett magyar műszavakat s kifejezéseket használjon. *)

1845-ben Kolozsmegye főjegyzőjévé lett s minthogy a reformeszmék még korán gyökereztek meg benne, mire a Gróf Széchenyi István munkái is nagy hatással voltak, itt a munkásságnak nevezetes tere nyilt meg előtte. A főjegyzőség ugyanis akkor a megyei hivatalok közt a legszebb és legfontosabb volt, ugy hogy a nagy Kölcsey sem tartotta tekintélyén alólinak azt egész haláláig vinni. A főjegyző akkoriban nemcsak a megyei törvényszéknek (derékszéknek) előadója, hanem egyszersmind a megyei közgyülésnek (marcalisnak) tollvivője, tehát együtt a megyei két legnevezetesebb intézménynek ugyszólva lelke volt.

A mint e kettős hivatalát elfoglalta, a volt hátralékokat azonnal elenyésztetni, a heverő ügyeket utba vezetni, a perek előadására s ellátására nézve könnyebb és czélszerübb módot törekedett behozni. És nyugodni nem akaró igyekezete által már az első törvényszakon mind ez létesült. Meg valának lepetve, hogy többé egy ügy sem maradt hátra, sőt az ügyvédszéken (az akkor ugynevezett dictaturán) az ügyvédeket kellett felszólitani, hogy terjesszenek pereket itélet alá s ily módon többé egy törvényszakon sem volt szükség arra, hogy hat napnál tovább tartson a derékszékezés. Ily gyors és jól rendezett eljárás nem volt abban az időben Erdély egy törvényhatóságánál sem. N. E. első főjegyzői hirnévre jutott Erdélyben.

Törekvései a méltányló figyelmet természetesen reá vonták, országgyülési követté választatott, és a megye, kir. tábla, kormányszék, országgyülés kezdék különböző hivatalokra javaslatba hozni; 1848-ban pedig ápr. 18-án kelt kir. határozatnál fogva kormányszéki titkárrá neveztetett, mely hivatalba azonban az akkor már megindult mozgalmak miatt nem lépett be, megmaradt továbbra is főjegyzői állásában; erről is utóbb lemondott, de felmentését nem nyerte meg. 1849-ben a megye

*) Ilyent sokat hallottam tőle; jellemzésül feljegyzek egyet. Ugyanis az itéletekben ki szokott tétetni, ha nemes volt a fél, hogy hol r e s i d e á l, ha paraszt volt a fél, hol c o m m o r á l? N. E. egyszer nemes félről az itéletben azt irta, hogy itt és itt l a k ó, — mire az öreg urak igen felzördülének s capacitálni kezdték az ifju birót, hogy a nemes ember resideálni szokott, csak a paraszt lakik vagy commorál. N. E. azonban nem tágitott s most egy kis cselfogással ajánlá, hogy tegyék hát a „lakó" szó helyett „lakozó"-t, mibe aztán az öreg urak egyhangulag beleegyeztek.

magyarországi lábra alakittatván át, Nagy Eleket első alispánná akarták tenni, de erre sem vállalkozott; a forradalmi idők erőszakos jeleneteitől irtózó, szelid lelkülete s csendes házias természete lehetett ennek oka; a főjegyzőséget azonban folytatta mindaddig, mig a bekövetkezett események ez állást sok más hazai intézménynyel együtt elseperték s igy Kolozsmegyének a régi hatáskörrel N. E. volt utolsó főjegyzője.

Országgyülési követté először $184^{1}/_{2}$-ben választották Abrudbányáról, $184^{6}/_{7}$-ben pedig s az unio kimondásakor 1848-ban Kolozsmegyéből. Itt is nyomai maradtak munkásságának, egyebek közt ő volt tervezője azon munkálatnak, mely alapul szolgált a tagositás iránt hozott $184^{6}/_{7}$-iki erdélyi törvényczikknek.

Nagy Eleknek a közélet terén megkezdett eddigi rövid pályája szép, nagy reményeket igérő volt; kitünő tehetségei, alapos, átható ismeretei, fáradhatlan munkássága, a már is elért jelentékeny eredmények tiszteletet és bámulatot ébresztettek iránta mindazokban, a kikkel érintkezett, a kik ismerték müködését. Nagy szorgalommal és előszeretettel tanulmányozta ő mind azon reformeszméket. melyek ama termékeny időkben hazánkban, sőt Europa szerte vitattattak és nemes hévvel igyekezett hatáskörében valósitani, a mit a mi viszonyaink szerint jónak, üdvösnek és kivihetőnek itélt. Igazi reform ember volt a fogalom magasabb értelmében; de csak békés időkben volt hivatva az elsők közt harczolni; a csaták zaja alatt aggodalommal nézett a jövő elé, látta a katastrophát, a függetlenség kimondása után levertség vett erőt rajta s ez lankasztotta tevékenységét abban az időben.

A szabadságharcz leveretése után 1849 végén szomoru időszak következett Nagy Elekre. Ő, ki eddig oly kiváló helyet foglalt el a kolozsmegyei tisztikarban, a hirneves főjegyző felszólittatott a kolozskerületi biztosi állomás elfoglalására; egyszersmind kéz alatt értésére adták, hogy ez az út menekülni a fogságtól, melyet mint a forradalom alatti tisztviselő és orsz. követ máskép ki nem kerülhet. N. E. el volt szánva ez utóbbira. Ismerősei jól tudják, hogy soha levertebb nem volt, mint e napokban. Azonban minthogy Kolozsvár s környéke volt a forradalom erdélyi központja, az erdélyi kormánybiztos s főhatóságok székhelye, s a forradalom után ezen

a vidéken lappangot igen sok szerencsétlen magyar: a legtekintélyesebb hazafiak unszolták N. E.-et az emlitett hivatal elfogadására, tudván, hogy ő hivatali minőségében kitűnő ügyessége s leleményessége által sok szerencsétlen hazánkfiának eszközölheti menekülését, vagy legalább a büntetés könnyitését. Továbbá általa remélték gátat vetni a felbiztatott nép ama veszedelmes törekvésének, miszerint minden birtokot, a mi csak magyar földesuré volt egykor, kétségessé tenni vagy épen elfoglalni akart. Ezen nagy sulyu érveknek s a sok unszolásnak végre engedett s elfogadta a kolozs-kerületi biztosi (főnöki) állást. Különben is akkor sem ő, sem más nem számithatott amaz eszeveszettségre, hogy a magyar korona részeiből valóságos osztrák-német tartományokat akarjanak gyártani.

Uj hivatalában valósultak mind azon remények, melyeket a megfélemlitett, üldözött hazafiak hozzá kötöttek; titkos viszonyban maradt ezután is velek s következvén a „purificatio" ideje, sok vádoltat, üldözöttet megmentett, a sulyosabb vádakkal terhelteket előre értesitette, hogy igyekezzenek menekülni. A volt földes uraik ellen itt-ott az erőszakosságig felzudult oláh népet megfékezte; szóval az ő biztossága azon vidék magyarságára nézve bizonyára áldás volt. De nem az volt ő reá nézve; mert a mint lassanként meggyőződött arról, hogy a dolgok jobbra fordulása iránti reménye csak álomkép, sőt mindinkább borul hazánk fölött a láthatár: kinos érzés fogta el, szeretett volna menekülni hivatalától, hogy ne kényszerittessék segédkezet nyujtani az absolut zsarnokságnak. De ezt nem érhette el veszély nélkül; mert hazafias érzelmei s a magyar hazafiakkal való titkos összeköttetése gyanussá, sőt gyülöltté kezdék tenni Urbán ezredes, Erdély e részének parancsnoka s az idegen hivatalnokok előtt, kik Urbán vezetése alatt egy hivatalnoki ligát alkottak (tagjai voltak egy auditor őrnagy, Öchsner törvényszéki elnök, Tabora törvsz. ülnök, Zgorszky járási biztos, ki különösen vágyott a N. E. helyére, később meg is kapta azt). Ezek egész lajstromát állitották össze a N. E. elleni vádaknak. Már örvendettek elitéltetésén. Megkezdetett ellene a vizsgálat. S a ki eddig sok másokat védett, most magát kellett védenie. Erre nézve előfeltétel volt, hogy hivatali állását önként el ne hagyja, mig a vész feje felől el nem hárul. Szerencséjére a vádak közt olyanok is voltak, melyeknek alaptalanságát könnyü volt bebizonyitani, pl. hogy a

forradalom alatt a szinházban a szinpadról lázitó beszédet tartott, s páholyát tüntetőleg nemzeti szinekkel ékesittette volna, stb. A mi legsulyosabb volt, hogy hivatali állásában több üldözöttnek pártját fogta vagy menekülését elősegitette, csak gyanusitásnak maradt; mert hát ezek természetesen több óvatossággal voltak intézve, mintsem megfogható bizonyiték juthatott volna azokról az ellenség kezébe. Ámde a gyanu is elég volt abban az időben az Urbán-féle bősz embereknek arra, hogy valakit veszélybe ejtsen. Hogy mégis czélt nem érhettek, az leginkább annak tulajdonitható, mert N.-Szebenben az erdélyi kormányzóság körében kivált a szász tekintélyesebb emberek közt többen ismerték Nagy Eleket, ismerték Urbánnak tulkapó dühöngéseit; aztán nem akarták azt a nehány kiválóbb magyar embert, kik akkor szolgáltak, már politikai szinből is alaptalanul üldözni. Ugy is el volt árasztva az ország idegenekkel, mit a szász urak sem néztek jó szemmel. Ezeknek befolyása tehát oda hangolta b. Wohlgemuth kormányzót, hogy az Urbán vezetése alatti liga által N. E. ellen inditott vizsgálatnak vége vettessék. Ez nagyon boszantotta Urbánt, de még inkább az, hogy azon kérése, mikép tétessék el legalább N. E. más kerületbe, szintén nem teljesittetett, még pedig azért nem, mivel N. E. kijelentette, hogy Kolozsvárról sehová sem menne el s Wohlgemuth erre azt irta, hogy kivételesen ő Kolozsvárt hagyandó. Urbán ezt nem hagyta annyiban s panaszát Bach miniszterig vitte fel, minek aztán az a vége lett, hogy Nagy Eleket a Kolozsvárt felállitott törvényszékhez tették át előléptetéssel. Mikor Urbántól elbucsuzott, azt mondta ez N. E.-nek, „ott inkább helyén lesz ön, mint a közigazgatás terén, a hol vakon kell engedelmeskedni; amott itélhet lelkiismerete és a törvények szerint, itt nem szabad resonnirozni, hanem engedelmeskedni kell, mint a káplár engedelmeskedik okoskodás nélkül felsőbbségének.“

Ezzel a veszélyes helyzetből megmenekült, a törvényszéknél több kilátása volt a végleges szabadulásra s már azt hitte, hogy el is jött a szabadulás órája, mikor a szilágy-somlyói törvényszék elnökévé neveztetetvén ki, azt el nem fogadta; hitte, hogy most egyszerüen elbocsátják; de nem tették. Végre bekövetkezett az alkalmas pillanat a szabadulásra; a forradalomban való részvét miatt a további üldözésekre nézve amnestia adatván s továbbá a törvényszékek s közigazgatási ha-

tóságoknak végleges szervezése elrendeltetvén, Nagy Eleknek ez alkalommal keresett okokkal beadott lemondása 1854. január 15-én elfogadtatott.

E négy évi hivataloskodását mindig bánta. Törvényt szerető lelkének fájt az a tudat, hogy egyszer, habár tiszteletre méltó indokokból, törvénytelen térre lépett. A közpusztulás idején tette azt a legtekintélyesebb hazafiak unszolására, tette azért, hogy segitsen a hol és a kin lehet. Épen azért, az erdélyi kiválóbb magyar körökben azután is a régi tisztetelettel voltak iránta, sőt a legjelesebb hazafiak becsülését s bizalmát még nagyobb mértékben birta azután, a mint ezt hátrább látni fogjuk.

Ez idő óta 1861-ig a magán életbe vonult, saját ügyein kivül csak a társulati ügyekben, pl. a gazdasági egylet, nemzeti szinházat kormányzó bizottság gyülésein, az egyházi téren s a hazafi értekezletekben vett részt.

Mig az újra éledő országos politikai mozgalmak s közügyek terén megint találkoznánk vele, térjünk át vallásközönségünk életében kifejtett nagy fontosságu tevékenységére. Itt is igazán örök érdemeket szerzett magának; oly eredmények kisérték főgondnoki munkásságát, melyek korszakot alkotnak az unitárius vallásközönség történelmében. Ezt feljegyezni első sorban feladata e folyóiratnak.

Vargyasi Dániel Elek, királyi táblai elnök és vallásközönségünk sok érdemü volt főgondnoka 1848 elején elhalván, az ugyanez évben tartott egyházi főtanácson a főgondnoki szék is be lett volna töltendő. Erre a nagy többség, tekintve Nagy Eleknek tiz évi egyházi tanácsosi minőségben kifejtett élénk tevékenységét és munkásságát, őt jelőlte ki főgondnokká. N. E. azonban hivatkozva arra, hogy egyházunk kebelében nálanál érdemesebb s hivatali méltóságban is előbb álló hitrokonainkat illetheti meg, eddigi szokásaink szerint, a főgondnoki méltóság, nem fogadta el a jelőltséget. De a Nagy Elek irányában való bizalom és ragaszkodás oly nagy volt, hogy a főtanács akkor inkább elhalasztotta a főgondnoki szék betöltését, mintsem mást válasszon. Az ezután bekövetkezett 1848—49-ki nagy idők lezajlása után 1850-ben nagy bajjal lehetett kieszközölni egy főtanácsi gyülés összejövetelét, melyen a nagy rázkodások után az unitárius egyház is zilált ügyeinek legalább nagyjában rendezéséhez foghatott. Volt mit rendezni, mert a lezajlott két év

eseményei mindent felforgattak. Tevékenyebb embereik, egyházi tanácsosaik, tanáraik s iskolamestereik közül sokan bujdostak: főbb iskoláik ifjusága vagy a csatatéreken maradt, vagy szétszóratott; az egyház vagyona itt-ott elpusztult, kolozsvári főtanodájok laktanyául foglaltatott le, központi könyvtáruk s levéltáruk maradványai egy nedves helyiségbe egymásra dobva pusztultak; a központ s tractusok közti kormányzat szálai megszakadoztak, egyházközségeik magokra hagyatva több helyen felbomlásnak indultak, a harangok a tornyokból hiányoztak, ágyu lett belőlük; a nagy áldozatok, melyeket a nemzeti ügy kivánt, majd a győző ellenség rájok rótt, végkép kimeritette az embereket s ekklézsiákat. Pusztulás, nyomoruság volt mindenfelé. Aztán a bizonytalan, sötét jövő. Kevesen gyültek össze az emlitett főtanácsra, azoknak is nagyobb része csüggedten, némán ült ott. De volt még nehány erőslelkü, bátor emberök, ezek élén Nagy Elek, a kiknek tevékenységét a pusztulás képei annál inkább növelték.

Ha már eddig is kitünt Nagy Elek mások felett az unitárius egyház iránti buzgósága s fáradhatatlan munkássága által, most bekövetkezett az az időszak, melyben rendkivüli tehetségeit bámulatos módon érvényesithette. Itt gyökeres rendezésről, új szervezésről, alkotásról, az egyház külső viszonyainak reformálásáról s tanintézeteinek ujra alapitásáról volt szó. Nagy Elek mind ezt merészen kezébe vette s megvalósitásukhoz, mint elismert, bölcs vezér, hozzá fogott.

Az 1850-ki főtanácson azonban csak kezdetét vette e nagy munka, de már a kezdet is szerencsés volt; a csüggedők közül sokan uj bizalmat meritettek s vezéröket követve dologhoz kezdtek. A főgondnok választás az akkori viszonyok miatt s talán azért is, mert az illetékes választók közül sokan nem lehettek jelen, épen a N. E. kivánságára elmaradt ugyan, de azért őt tekintette már ekkor mindenki főgondnoknak s mint vezért feltétlenül követték.

1853 évi február hóban Székely Sándor püspök elhalálozván, s uj püspök választását az akkori kormány czélba vett tervei miatt nem engedvén meg, az ekként egyházi és világi törvényes fők nélkül maradt unitárius vallásközönség a főgondnok megválasztását tovább nem halaszthatta. Az 1853-ban Kolozsvárt tartandó zsinati főtanácsra kitűzetett tehát a főgondnok megválasztása. Az emlitett zsinati főtanácson jul. 4-én, 34 jegy:

zőkönyvi sz. a. ez meg is történt, 46 szavazat közül 43-al Nagy Elek választatott meg, mit ő általános lelkesedés közt el is fogadott.

Az ő két évtiznél tovább terjedt főgondnoksága nevezetes korszakot teszen az unitárius status életében; sok fontos és örvendetes eseményt mutat fel e korszak, melyek a Nagy Elek nevével mind összefűzve vannak. A vallásközönség husz évi történetét kellene elbeszélnünk, hogy N. E. főgondnoki müködését részletesen feltüntessük. Ez azonban igen terjedelmessé tenné életrajzunkat; szoritkozunk tehát a fennebb már érintettek után csak a főbb események rövid jelzésére s N. E. vezérségének jellemzésére.

Az egész egyházban a közkormányzat megszakadozott szálainak gondos és tapintatos őszszekötözgetése, czélszerü kiegészitése és megerősitése után, N. E. egyik törekvése a volt, hogy épen a főgondnoki hivatal eddig igen határozatlan hatásköre is szabályoztassék. Igen sok példa volt ugyanis a multban arra, hogy a főgondnokok magokat az Egyházi Főtanácsok fölibe helyezve, tetszésök szerint intézkedtek, fontos ügyekben rendeleteket adtak ki, s azokat mintegy ráoctroyálták az egyházra; ennek nemcsak világi főnökeiül s vezéreiül, hanem pátronusaiul tekintették magokat, mit legtöbb esetben a Főtanács hallgatva türt a magas hivatalokat elfoglaló főgondnokoktól. Nagy Elek kivált a bekövetkezett kisértő időkben ezt veszélyesnek tartotta. Nehogy tehát a lehetősége fenmaradjon annak, hogy az absolut kormány, mely veszélyes czéljait a protestáns egyházak irányába eléggé elárulta, igéretek vagy bármiféle nyomás által egy főgondnokban saját czéljai előmozditására talán segédkezet találhasson, a minthogy a n.-szebeni kormány 1850-ben meg is kisérlette nem ugyan világi főgondnokunkkal, mert ez akkor nem volt, hanem néhai Székely Sándor püspökünkkel, a kit N.-Szebenbe hivatott s egyebek közt szép fizetést igért neki, csakhogy hajoljon kivánságuk után, — mely kisérlés azonban nem sikerült; nehogy tehát ily úton baj vagy legalább is zavar, viszálkodás jöhessen vallásközönségünkre: Nagy Elek olyan határozatokat hozatott, hogy minden elvi fontosabb kérdésben csak a Főtanács határozhat; a főgondnok világi elnöke a Fő- és végrehajtó Képviselő Egyházi Tanácsnak, de azoknak határozataitól eltérőleg nem intézkedhetik, valamint a püspök sem. A Főtanács vonakodott ugyan,

s kifejezte, hogy mostani főgondnokában teljesen bizik, de épen főgondnoka inditványára s kivánságára a jövő tekintetéből beléegyezett az ilynemü határozatokba. Ez volt egyik szép s igazán alkotmányos törekvése Nagy Eleknek.

Jött azután a bécsi ministeriumnak a gymnasiumok szervezése iránt kiadott, hires „Entwurf"-ja, melyben kivántatott, hogy minden gymnasiumban legalább annyi rendes tanár legyen, a hány osztály van s a tanárok fizetéseinek minimuma is meghatároztatott. Ezek s az Entwurfnak más intézkedései oda czéloztak, hogy több autonom prot. középtanoda megszünjék s azok helyébe cs. kir. tanodák állittassanak német nyelvvel és szellemben, hogy ily módon a centralisticus, német iránynak uj nemzedéket neveljenek.

Ezen intézkedések pusztulással fenyegették az 1848—9-ki idők lezajlása után némileg rendbe hozott fő- és két középgymnasiumunkat, minthogy a kolozsvári főgymnásiumnál akkor az ottani lelkészszel együtt csak 4 rendes, a tordai és sz.-keresztúri öt—öt osztályu gymnasiumoknál pedig szintén az illető lelkészekkel együtt csak 2—2 tanár volt, ezek is aránylag csekély fizetéssel; a többi tanerőket végzett theologus köztanitók pótolták kevés dijért. A csüggedés megint megszállta egyházunkat; féltek emlitett tanintézeteink bezáratásától s azzal alig éledő egyházunk pusztulásától.

Nagy Elek, nehány lelkes hitrokonunk által támogatva, csüggedés helyett ekkor is a megmentés eszközeit kezdte keresni; merész, nagy tervet készitett, mely szerint tanodáinknak a válságos helyzetből való megmentése végett hitrokonink általános adakozásra, illetőleg alapitványok tételére szólittassanak fel, s másfelől minden ekklézsiára, papi és tanitói állomásra aránylagos tőke összeg rovassék ki, melynek kamatait az ekklézsiák, papok és tanitók fizetni köteleztessenek. Bizony merész terv volt ez, nehéz iga a különben is nagyobbára tengődő egyházközségekre s szegény papokra s tanitókra. De nem volt más mód. A lenni vagy nem lenni kérdése állott tanintézeteink s közvetve egyházunk előtt.

A veszély láttára felbuzdult zsinati Főtanács 1855-ben elfogadta a tervet, melynek gyors keresztülvitele után vallásközönségünk központénztárának tőkéje 150,000 frttal gyarapodott. Ez az unitáriusok csekély számához és szegénységéhez képest fényes eredmény a vallásközönségben rendkivüli lelkesültséget, azonkivül mindenütt bámulatot és tiszteletet ébresztett.

Tanintézeteink meg voltak mentve, a szükséges alap kimutattatott, a tanári állomások szerveztettek, s még ezen zsinati Főtanácson öt tanárjelölt választatott, kik közül kettő azonnal külföldi egyetemekre küldetett, két év mulva pedig amazok haza érkezte után a más három. Később N. E. főgondnoksága alatt még hat akademikus tanár választatott emlitett tanintézeteinkhez s nehány olyan, a kik felsőbb kiképzésöket itthon nyerték. Szóval a tanárok száma mind három gymnasiumunknál nehány év alatt megkétszereződött; fizetéseik javittattak. Mindezekben senkinek sincs nagyobb érdeme, mint Nagy Eleknek, a fáradhatlan főgondnoknak, az unitarius Status erős, bölcs vezérének.

Ugyanazon időben szabályoztatott a közpénztár kezelése, szerveztettek a pénztárnoki s az egyházi tanácsokban a közigazgatási és pénzügyi jegyzői állomások, a központi könyvtárnokság; alakittattak az állandó pénzügyi és tanügyi bizottságok. Szerveztetett a főpapiszék. Életbe lépett és jó kezelés mellett gyorsan növekedett az Augusztinovics-alap. Mind ezek által tanodáink megszilárdultak, uj virágzásnak indultak, a közkormányzat szervesen fejlődött s a pénzügyek tetemesen javultak, megerősödtek.

A fennebbi módon el levén hárintva tanodáinkról a veszély, a n.-szebeni kormány uj követeléssel lépett fel, kivánta, hogy a gymnasiumokban egy két tantárgy német nyelven adassék elé. Az ujból emelkedő veszélyt az egyházi tanács többszöri kerülő visszairásokkal háritgatta el egészen a németrendszer bukásáig.

A Nagy Elek főgondnoksága alatt ujittatott meg a Paget János hathatós közremüködése mellett az angol unitáriusokkal való viszony is, még pedig jelentékeny erkölcsi és anyagi eredményekkel. Az angol unitáriusok ugyanis értesülvén erdélyi hitrokonaik válságos helyzetéről s az általok hozott nagy áldozatokról, ők is 12,000 frtnyi alapot gyüjtöttek s küldöttek, továbbá londoni egyetemükön 1000 frtos évi ösztöndijat alapitottak erdélyi unitárius tanárjelöltek számára, minek segitségével már több tanárunk nyerte felsőbb kiképeztetését Londonban. Igen értékes könyvgyüjteményt is küldtek, mi által a tanáraink körében indult ujabb irodalmi munkásság elősegittetett. N. E. élénk pártfogója s előmozditója volt a most jelzett testvéries viszony ápolásának is s az ebből eredt szép eredményeknek szivből örvendett.

Főérdeme volt Nagy Eleknek abban is, hogy a kolozsvári főtanoda épülete kibővittetett, a megszaporodott közkönyvtár czélszerü helyiséget nyert, a püspöki lak megépittetett: valamint a tordai középtanoda számára diszes uj épület emeltetett. Mind ezeknek ő részint tervezője, részint buzgó elősegitője volt.

1860-ban az absolut rendszer megbukván, végre a püspökválasztási tilalom is megszünt s az 1861-ben Tordán tartott zsinati Főtanácson Kriza János püspökké meg is választatott, a mit nemsokára követett a királyi megerősités s Nagy Elek, mint kinevezett kormánybiztos általi beiktatása.

A püspök megválasztása után Nagy Elek, hivatkozva 8 év előtt főgondnokká választatásakor tett nyilatkozatára, hogy t. i. csak addig fogja e méltóságot viselni, mig az egyháznak törvényes püspöke lesz, lemondott főgondnoki hivataláról; de a népes zsinati Főtanács közegyetértéssel és egész tüntetéssel ujabban megválasztotta, s ő a közohajtásnak meghajolt.

Egyházi törvényeink szerint vallásközönségünkben egyszerre két főgondnok szokott lenni; de mint fennebb is emlitettem, nem levén szabályozva a főgondnoki hatáskör általában s annál kevésbé a két főgondnoknak egymás irányába való viszonya, gyakran surlódások, sőt viszálkodások is keletkeztek ebből, kivált- ha az utoljára választott főgondnok hivatali méltóságban magasabban állott főgondnok társánál. Ezért történt, hogy Augusztinovics Pál halála után a második főgondnokság tényleg nem töröltetett ugyan el, de nem töltetett be s Daniel Elek maradt 1848-ig egyedüli főgondnok. Nagy Elek hasonlóan egyedül volt főgondnok több évig még pedig ugy, hogy püspök sem volt mellette, s a mig a nehéz viszonyok az egységes vezetést különösen kivánták, nem is sürgette a második főgondnok megválasztását; de a hogy a viszonyok változtak, ő maga inditványozta a második főgondnoki állomás betöltését, melyre aztán harczói Gálfalvi Imre kir. táblai itélőmester meg is választatott. Hogy azonban a főgondnokok közt egyben másban a netaláni illetékesség kérdése fel ne merülhessen, főtanácsilag meghatároztatott, hogy a főgondnoki jogok gyakorlata az előbb választott főgondnokot illeti, a másik pedig csak helyettesitőleg az elsőnek akadályoztatása vagy távolléte esetében müködhetik. Igy a viszony a két főgondnok közt előre tisztázva levén, N. E. csakugyan kereste az alkalmat, hogy fő-

gondnoktársának is tér nyiljék a cselekvésre, — igy pl. az 1865-ki szentgericzei zsinatra is csak azért nem ment el, hogy Gálfalvi Imrére hagyhassa ott a vezérletet, ki különben is azon a vidéken lakott. Nagy Eleknek egyik vezérelve volt, hogy sok nehézségeknek a tapintatos eljárás a legjobb megoldási módja; és ez elvet ő mindig helyesen és bölcsen alkalmazta.

Főgondnoki müködéséről még csak annyit akarok megemliteni, hogy egyházában figyelemmel kisért minden mozzanatot a kisebbekig, ismerte a tényezőket, az embereket, magán érintkezésben vagy levelezésben állott a szereplő s irányadó férfiakkal, felvilágositani, rábirni, lelkesiteni igyekezett a közügy érdekében mindenkit; az egyházi képviselő és főtanácsi üléseken szorgalommal részt vett, elnökölt, vezette a tanácskozásokat, türelmes szelidséggel hallgatott ki mindenkit; de ha bonyolodott valamely kérdés, akkor hozzá szólott, bámulatos éles bonczolással tisztázta azt, megmondta véleményét s ezzel közmegnyugvásra el volt döntve a dolog. Minden tulajdonsággal birt, a mi az előljáróban, vezérben szükséges arra, hogy maga iránt teljes bizalmat, mély tiszteletet és állandó szeretetet ébresszen; ezért őt tisztelte és szerette is őszintén és bizalommal követte mindig az egész unitárius vallásközönség. Ily viszonyt a vezér és vezetett egyház közt természetesen gyarapodás és virágzó fejlődés kellett, hogy kisérjen.

Főgondnokságának utolsó éveire hátrább még visszatérünk.

Az olasz háboru után az absolutismus hanyatlásnak indulván s 1860-ban az octoberi diploma kiadásával az alkotmányos mozgalmak megkezdődvén, Nagy Elek megint a közpálya terére lépett, hol nevezetes szerep jutott számára. Az octoberi diploma és az azután következett szerencsétlen februáriusi patens által Magyarország és Erdély 1848 előtti alkotmánya visszaállittatott ugyan, erdélyi cancellárrá B. Kemény Ferencz kineveztetett; ámde, mint tudjuk, az osztrák-birodalom egységének elve fentartatott, a bécsi birodalmi tanács szerveztetett, az 1848-ki törvényekről s az unioról hallani sem akartak Bécsben.

Az erdélyi országgyülés mikénti szervezése s összehivása szempontjából 1861-ben a gy.-fejérvári értekezlet összehivatott, melyre N. E. is meg volt hiva; ezen értekezlet többsége oda nyilatkozott, hogy országgyülés csak a magyarországi $184^{7}/_{8}$-ki

VII-dik és erdélyi 1848-ki I. t. cz. alapján hivathatik össze törvényesen. Ezen nyilatkozat alapszerkezete — biztos tudomásom szerint — épen a N. E. tollából folyt.

De ezen nyilatkozat Bécsben figyelembe nem vétetett; a külön Magyarország és külön Erdély szervezése s az 1847-ki állapotok — a mennyiben ez a viszonyok által már lehetetlenné nem vált s a mennyiben az egész birodalom eszméje engedte — visszaállitása megkezdődött. Gr. Mikó Imre, mint volt erdélyi kir. kincstárnok, elnöklete alatt a volt kormányszéki életben levő és szolgálatképes tanácsosok behivásával s a hiányzóknak uj kinevezések általi pótlásával april hóban az erdélyi kir. kormányszék is életbe lépett.

Ekkor Nagy Elek előbb aranyosszéki főkirálybiróvá, azután Kolozsmegye főispánjává jelöltetett ki; de ő Gr. Mikó előtt határozottan kijelentvén, hogy törvényhatóság vezetésére nem kajlandó, csakhamar kir. kormányszéki tanácsossá neveztetett ki, mely állásban az állami és községi, ugy a közigazgatási ügyeknek lett előadója.

Ez terhes és nagyfontosságu feladat volt, előtte állott mindjárt az országgyülés kérdése, melylyel az akkori kormány — előre láthatólag — már azért sem hagyhatott fel, hogy az octoberi diplomát s a februáriusi patenst az erdélyi törvények közé beczikkelyeztesse s Erdélyt a birodalmi gyülésbe beerőszakolja.

Csakugyan a kormányszék müködésének megkezdése után csakhamar nyilvánultak is a törekvések az udvari korlátnokság leirataiban, s bár a kormányszék a N. E. előterjesztéseire mind a birodalmi tanács, mind az erdélyi külön országgyülés ellen s az unio s ennek alapján a közös országgyülés, mint törvény szerint egyedül lehetséges iránt, több versen felirt, azonban mind ez a felsőbb kormányt más elhatározásra nem birta; nem sokára a kormányszékkez le is küldetett a királyi leirat, mely szerint az erdélyi országgyülés Gy.-Fehérvárra 1861-iki novemberre összehivatott. Látni lehetett, hogy a törésnek be kell következni. B. Kemény Ferencz ez ötletből az erdélyi cancellárságról le is mondott, lemondásának egyik indoka az volt, mert Papp László udvari tanácsos az erdélyi országgyülés összealkotása módozatára nézve külön véleményben levén, a felség az ő nézete szerint döntött.

Bárha Erdélyben példa nélküli volt az, hogy a kormány-

mányszék a kir. leirat előtt meg nem hajolt volna, s a megrendelt országgyülést összehivni vonakodott volna; mindazáltal N. E. mint előadó, a már többször kimondott meggyőződésés az előzményekhez ragaszkodva, ez alkalommal is azon véleményét terjesztette elő, hogy az 1848-ki jogalapra, az unio törvényességére, a külön erdélyi országgyülés törvénytelenségére való hivatkozással, a megrendelt országgyülés ne hirdettessék ki s ne hivassék össze, hanem az uralkodó szándéka megváltoztatására s a Magyarországgal közös s egyedül törvényes országgyülés összehivására kéressék meg. A kormányszék e véleményt s az azt kifejező javaslatot is magáévá tette.

Ez, ugy szólva, merénylet volt s hogy az komoly következmények nélkül nem marad, előre látható volt. Első meglepetésében a birodalmi kormány e felirat hozatalába befolyt elnököt és előadót hivatalától fel akarta menteni, e végett az előadási ivet távsürgöny utján fel is parancsolta, ettől azonban — mint ekkor jól értesült körökben beszélték — Gr. Forgách Antal, magyarországi cancellár azon figyelmeztetésére, hogy itt nem egyesek magatartása, hanem a kormányszék tette, veendő tekintetbe, eltértek. Azonban a készülődésekből kitetszett, hogy nagy változás és kényszeritő lépés terveztetik. S mig az udvari cancellaria nem mulasztotta el az országgyülésre nézve a szükséges lépéseket mind szigorubban elrendelni, a kormányszék sem mulasztotta el N. E. előterjesztéseire minden ily alkalommal már kifejtett nézeteit ismételni; sőt a cancellária az uniora vonatkozó iratok felterjesztését kivánván, N. E. ez alkalmat arra használta fel, hogy az unio körülményeit alaposan s részletesen felterjesztvén, megmutatta, hogy az törvényes módon s minden formaságokkal valósággal véghez ment tény, hogy mind a magyarországi 184⁷/₈-ki VII., mind pedig az erdélyi 1848-ki I. t. cz. maga rendén hozott s s királyilag szentesitett oly törvények, melyek valósággal teljesedésbe mentek, alkotmányos törvényhozási uton el nem töröltettek és igy mindenkép kötelezők. *)

Ily körülmények közt elbocsáttatását megelőzve Gr. Mikó Imre is lemondott a kormányszéki elnökségről, de a kormányszék tanácsosai, ugy a főispánok, főtisztek abban állapodtak

*) Az eddig érintett feliratok és rendeletek nagyobb részt a Sándor József okmánytárában Kolozsvárt, 1865. kiadattak. Ezekre nézve olvasóinkat oda utasitjuk.

meg, hogy a Schmerling-féle kormány lehető meghiusitása czéljából állásukat mind addig megtartsák, mig csak a kormány erőszakja azt lehetetlenné nem teszi.

Nemsokára be is következett, hogy cancellárrá a hirhedt Nádasdy Ferencz, a kormányszék élére pedig Gr. Crenneville Lajos altábornagy neveztetett ki. Nádasdy fellépése a lehető legroszabbat sejteté; Crenneville azonban később egy müvelt, kiméletes és eszélyes kormányférfiunak bizonyult. Ez utóbbi novemberben Kolozsvárt megjelenvén, a kormányszéki elnökség elfoglalásakor kijelenté, hogy ő felsége azért nevezett ki ezen helyre egy katonát, hogy parancsai teljesittessenek; azonban a vészterhes intézkedések akkor még nem valának tudva. Crenneville a kormányszék minden tanácsosát maga eleibe rendelte megtudandó, hogy állomásaikon megmaradni kivánnak-e? N. E. nyilatkozata az volt, hogy ha meggyőződése szerint vélekednie és nyilatkoznia szabad lesz, és ha nem parancs-szó, hanem a többség nézete lesz az elhatározásokban érvényes, ugy hajlandó állomásán megmaradni. Crenneville finom, gavallér modorával igenlőleg nyilatkozott ugyan, de azért kételkedni nem lehetett, hogy igéretét fentartania nem álland hatalmában. Nemsokára be is következett a válság; leérkezett ama rendelet,*) melyszerint a megyék, vidékek és székely-székek feloszlattak; valamint a már megtörtént közigazgatási és törvénykezési szervezet is megsemmisitett; ezek ujból alakitására octroyált uj szabályok bocsáttattak ki, határozottan kifejeztetett, hogy az 1860-ki octoberi diplomának és az azt követő februári patensnek keresztül kell vitetnie; kimondatott, hogy a főtiszteknek és hatósági tisztviselőknek engedelmeskedniök kell, különben elmozditandók, sat. Nagy Eleknek azon kormányszéki tanácsosok értekezletén, kik eddig egy véleményen voltak, az volt a véleménye, hogy a fennebbi rendelet nem teljesithető, s felséghez felirást kell intézni s ha ez Crenneville által nem engedtetnék meg, vagy pedig a keresztülvitel parancsoltatnék: nincs más út, minthogy mindenki, a ki e nézetben van, adja be lemondását. Ez határozattá is vált. E szerint együttesen lemondottak volna Gr. Nemes János, Cserey Farkas, B. Bornemisza János, Szacsvai Zsigmond, Gr. Bethlen Gábor, B. Kemény Domokos, Nagy Elek és Jakab Bogdán. Hogy ez tekintélyes tüntetés lett volna, az bizonyos. Azonban B. Kemény

*) Látható ez is a Sándor J. okmánytárában.

Ferencz és Gr. Mikó Imre e határozatnak a magyarságra nézve veszélyes következményeitől tartván, kivált midőn akkor a kormányszéknek hatáskörében állott, mint legfelsőbb biróságnak a felebbezett törvénykezési ügyekben és perekben véglegesen itélni, mi a tervezett lemondás esetében csak a szászokra és oláhokra maradt volna, azt a kiegyenlitési módot ajánlották, hogy azok, a kik a jelen kényszerrendszernek magokat alá vetni nem akarják, a közigazgatási ülésekben való résztvételtől magokat mentessék fel és kérjék az ujból alakitandó törvénykezési osztályhoz való áttételüket. Nagy Eleknek ez a kiegyenlitési mód nem tetszett ugyan, de miután a többi tanácsosok ebbe beleegyeztek már akkor, mikor az expediens elfogadására ő is felkéretett, belenyugodott abba, kivált miután ezt Crenneville is helyeselni látszott.

Bekövetkezett aztán az ugynevezett országgyülést összehivó, fentebb emlitett rendeletnek tárgyalása. N. E. előadói véleménye ekkor is oda ment ki, hogy ily rendelésre semmi ok sem volt, az törvénytelen, minél fogva ő felsége megkérendő, hogy annak foganatositását ne kivánja. Ezen vélemény is elfogadtatott s egy ily felterjesztésnek *) felküldését maga Creneville sem ellenezte, sőt megigérte, hogy azt ő fel is terjeszti; de miután N. E. véleményéhez azt adta, hogy tehát a rendelet nem teljesitendő a legfőbb leirat leérkeztéig, Crenneville erre kinyilatkoztatta, hogy a kihirdetésnek meg kell lenni, s annál fogva fel is szólitotta Nagy Eleket, hogy ez irányban adja elő a tárgyat. Erre ő kijelenté, hogy fennebb nyilvánitott véleménye után lehetetlen, mikép a kérdéses rendelet végrehajtása érdekében ő javaslatot terjeszthessen elő, kérte tehát, hogy helyette más előadó bizassék meg. Crenneville ezt méltányolván, Schreiber Frigyes tanácsost, egy szászt, nevezte ki előadónak. A Schreiber más napon tett előadására Nagy Elek még megjelent; a Schreiber javaslata természetesen oda ment ki, hogy a legf. rendelet végrehajtandó, a módozatokra nézve is véleményt terjesztett elő; ezek ellen Nagy Elek külön véleményt és óvást jelentvén és adván be, eltávozott és többé a kormányszék közigazgatási üléseiben részt nem vett, sem eddigi előadási szakja tárgyaihoz nem nyult, határozottan kijelentvén Kozma Dénes alelnöknek, hogy ő a most erőszakolt törvénytelen eljáráshoz és rendszerhez segédkezet nem fog nyujtani.

*) Ez is megvan a Sándor J. okmánytárában.

Csakkamar értesitették is, hogy eddigi előadási szakjától felmentetett s a törvénykezési osztályhoz rendeltetett át, hol Pap László vitte az elnökséget. Ezen osztály üléseiben rövid ideig megjelent ugyan Nagy Elek, de nem sokára bekövetkezett, a mit már várni lehetett, a lemondás időpontja. Ugyanis teljes ülés szüksége fordulván elő közigazgatási tárgyban a kormányszéknél, arra minden tanácsos meghivatott ; a törvényszéki osztálynál volt magyar tanácsosok azonban, köztük N. E. is, nem jelentek meg ; ezt Crenneville állásánál fogva természetesen szó nélkül nem hagyhatta, minthogy a plenumba eddig minden tanácsosnak meg kellett jelennie, kijelenté tehát, hogy ez igy nem mehet ; — ebből B. Bornemisza János, Gr. Bethlen Gábor, B. Kemény Domokos és Nagy Elek alkalmat vettek lemondásuk benyujtására, mi legf. helyen nemsokára el is fogadtatott, N. E. 1862. január havában mentetett fel.

E szerint a kormányszék magyar tanácsosai közül nem mondtak le gr. Nemes János, Cserei Farkas, Szacsvai Zsigmond és Jakab Bogdán. Báró Jósika Lajos szintén lemondott volt valamivel előbb, ő családi indokokat hozott fel, de elhatározására az a körülmény is befolyhatott, hogy azelőtt urbéri főtörvényszéki elnök lévén, s alatta Pap László mint biró szolgálván, most hogy utóbbi a kormányszék alelnökévé neveztetett ki, B. Jósika a Papp L. elnöksége alatt szolgálni nem kivánt. Egyedül B. Jósika mentetett fel kegyelemmel.

A fennebbi lemondásokat követték a megyék főispánjai és székelyszékek főkirálybirái is B. Nopcsa Ferencz hunyadmegyei és Pogány György alsó-fehérmegyei főispánok kivételével, kiknek megmaradását azon megyék különös viszonyai miatt, maga a hazafi párt kivánta.

Ezután szomoru napok következtek Erdélyre, a szászok és oláhok mindent felforgató szereplése, a nagyszebeni ugynevezett országgyülés sötét napjai. Azonban ezeknek leirása nem tartozván ide, csak Nagy Elekre nézve kell megjegyeznem, hogy a megyei és székbeli bizottmányok a Nádasdy-féle szabályzat szerint ujból alkottatván, ekkor mint nagybirtokos a bizottmányba a tordamegyei főispáni és aranyosszéki főkirálybirói helyettesek által N. E. is meghivatott, de ő mind a két felhivást visszautasitotta ; valamint Kolozsvár sz. kir. városában is a választott esküdt közönség feloszlattatván s a 48 előtti communitás állittatván helyre, N. E. mint ez utóbbi volt

testületnek is tagja, abban való helyfoglalásra felhivatott, de azt sem fogadta el, kijelentvén, hogy a Schmerling-féle álalkotmányos rendszert sehol sem támagothatja. A n.-szebeni hirhedt gyülésre Kolozsvár részéről követté akarták felléptetni, de ezen kijelölésbe sem egyezett belé s midőn Abrudbányán mégis követté választatott, természetesen nem lépett be a n. szebeni gyülésbe, hanem követségéről lemondott.

Végre a Schmerling-Nádasdy féle szerencsétlen rendszer is, mint előre látható volt, lejárta magát, Belcredi fellépése folytán legfelsőbb helyen a kiegyenlités utjára lépni őszinte hajlam mutatkozott; az uniotól sem látszottak idegenkedni, sőt a közös országgyüléstől sem, — s erre előkészitőül azt a módozatot gondolták ki, hogy a szebeni gyülést feloszlassák és az unio kérdésében ujabb nyilatkozásra Kolozsvárra az 1791-ki 10. t. cz. alapján megint egy országgyülést hivtak össze B. Kemény Ferencz, mint az 1848 előtti országgyülés volt elnökének elnöklete alatt. Ezt megelőzőleg Nádasdy helyébe Gr. Haller Ferencz nyug. lovassági tábornok neveztetett ki az erdélyi udvari cancellária vezetésére, a nyugodt és békés jellemü Gr. Crenneville pedig az erdélyi akkori viszonyok tekintetéből a kormányszék élén meghagyatott; a lemondott tanácsosok, főispánok és főtisztek pedig viselt hivatalaikba legf. határozatnál fogva visszahelyeztettek. 1865. decz. végén kormányszéki tanácsosi állásába Nagy Elek is megint belépett.

A kolozsvári formasági országgyülés lejárt s miután az az unio és közös országgyülés törvényszerüsége mellett nyilatkozott, végre leérkezett azon kir. leirat, melynél fogva az 1848 évi erdélyi I. és II. t. czikkek alapján Erdély a már egybegyült magyarországi országgyülésre meghivatott. A székelyek és magyarok részéről a legnagyobb készséggel és örömmel történtek meg a képviselő-választások 1866 elején, a mikor Nagy Eleket is a Schmerling rendszer elleni küzdelemben és az unio körüli fáradozásaiért s érdemeiért Erdély fővárosa, Kolozsvár választotta meg Gr. Mikó Imre mellett képviselővé.

Azonban bárha idáig fejlődött az alkotmányos irányzat s bárha békülékenység és kiegyenlitési törekvés mutatkozott mindenfelé, mindazonáltal akkor még az 1848 szerinti teljes visszahelyezés, a felelős magyar ministeri kormányzás helyreállitása, az unionak valóságos keresztülvitele még messze állott

s a jövő kétséges volt. A bonyolult vajudások gyorsabb fejlődésének azonban — mint tudva van — nagy lökést adott a csaknem katastrofával végződött porosz háboru. 1867 márt. havában oda fejlődtek tehát a dolgok, hogy a magyar ministerium kineveztetett; ámde az unio ügye még ekkor is sok akadályokkal küzködött. Az országgyülés még 1866-ban választott e tárgyban egy bizottságot, melynek N. E. is tagja volt, de ezen bizottság egyebet nem tett, minthogy alakuló ülésén elnökül Gr. Andrássy Gyulát s jegyzőjéül B. Kemény Gábort választotta meg s egy 15 tagu szükebb albizottságot küldött ki (ebben N. Eleket is) javaslat készités végett, mely azonban sohasem gyült össze; de a melyre már szükség sem volt több bé, miután a törvényes kormány veheté kezébe a további elintézendőket. Nagy Elek csakugyan dolgozott volt az unio mikénti keresztülvitelére nézve egy javaslatot, melyet Gr. Mikónak adott át, s mely később a további ministeri javaslatnak s a hozott 1868 évi unio-törvénynek is alapul szolgált.

Erdély kormányzatát végre a magyar kormány vette kezébe; az udvari cancellária feloszlattatott. De a kormányszék feloszlatását csak a törvényhozás mondhatta ki, addig is Crenneville a kormányszék vezetésétől felmentetett s Erdélybe királyi biztosképp Gr. Péchy Manó, Abaujmegye főispánja küldetett le, egy tapintatos, kitünő államférfiu. Ennél szerencsésebb választás ez oly fontos missiora — a mint a következmények igazolták — alig történhetett volna. Gr. Péchy Manó egyszersmind a kormányszéknek is élére állittatott. Minthogy azonban az erdélyi sok tekintetben bonyolult viszonyok előzményei és részletei ismeretével a királyi biztos egyelőre természetesen nem birhatott: a kormány és országgyülés vezéremberei körében felmerült a kérdés, hogy ki adassék a kir. biztos mellé a dolgokba bevezetés és a megoldandó kérdések felvilágositása végett. Erre mind Deák Ferencz, mind a kormány Nagy Elek személyében állapodtak meg. Hogy ez intézkedés feltünő ne legyen, az mondatott ki, hogy N. E. lemondván a képviselőségről, foglalja el ismét a kormányszéknél tanácsosi állását, melyben már előbb is a közigazgatási és államjogi ügyek előadója ő volt. E czélból visszatért hát Kolozsvárra, hol uj missio várt reá.

Ez a missio az volt, hogy a királyi biztos mellett oda müködjék, mikép a magyar alkotmány visszaállitása miatt in-

gerült hangulatu nemzetiségi csoportok s ezek szerepelt hősei lecsillapittassanak, aspiratióik illő korlátok közé szorittassanak, a szebeni hirhedt gyülés határozatai egészen hatályon kivül helyeztessenek. Erdély életérdekei a közös haza szine előtt helyesen felismertessenek, a teljes egyesülést gátló specialis viszonyok s aggodalmak kiegyenlittessenek, minden függő kérdés rendeztessék, szóval az elvileg s főbb vonásokban már létrejött unio minél gyorsabban valósággal ténynyé váljék, még pedig lehetőleg minden irányban.

Nagy Elek mindezeknek létesitésében nagy buzgalommal, s minden irányu roppant ismereteinél s páratlan tapintatánál s a sok siker által egész Erdélyben elismert tekintélyénél fogva, hiven teljesitette feladatát. A szintén erre törekvő, derék kir. biztosnak igazán jobb keze volt. Csendesen fejlődtek a dolgok, de naponként közeledtek a czélhoz. Mint már emlitettük, az unio keresztülvitelére nézve szükségelt t. cz. 1868-ban meghozatott s szentesittetett is; ezen törv. czikkben az erdélyi kir. kormányszéknek 1869 május 1-én leendő felosztása is kimondatott.

Minden fontoló és messze belátó hazafi átlátta azonban, hogy épen a legkényesebb nemzetiségi még itt-ott mindig forrongó divergentiák éber szemmel tartása és sok apróbb dolog gyorsabb tisztázása tekintetéből, igen helyes lesz egy ideig Erdélyben még egy tekintélyes központot fentartani a ministerium és az erdélyi törvényhatóságok közt. Ezen indokból tehát az erdélyi kormányszék feloszlása s az erdélyi törvényhatóságoknak közvetlen a magyar ministeriummal való érintkezése után is, a királyi biztos Erdélyre nézve habár szűkebb hatáskörrel ideiglenesen meghagyatott s a belügyministerium létszámához tartozó személyzettel láttatott el. Ekkor Nagy Elek is ministeri tanácsosi minőségben a kir. biztos mellett hagyatott habár ő a kormányszék feloszlása után végleg nyugalomba kivánt menni s csak a kir. biztos egyenes kivánatára, kit lovagias jelleme, finom tapintata, államférfiui érzéke, igaz magyar lelke s a közügyek iránti meleg érdeklődése miatt különösen tisztelt és szeretett, foglalta el az uj jellegü állomást. Egyébaránt azt hiszem, hogy Gr. Péchy, jól ismerve Nagy Eleket, hasonló érzelmekkel s ragaszkodással viseltetett iránta.

1872-ben az erdélyi kir. biztosi müködés s mellette levő kir. biztosság végleg megszüntetvén, N. E., mivel Kolozsváron

kivül sohasem volt hajlandó bármi állomást elfoglalni, végleg nyugalomba lépett, de ekkor már nagyon is szüksége volt a rég ohajtott nyugalomra, egészsége meg volt rendülve, a mi különösen a nála addig szokatlan lankadtság s komor kedélyhangulatban kezdett aggasztóan mutatkozni.

Előadván gyenge vázlatban N. E. főbb müködése köreit s jelezvén nyomain a kiváló, nagy eredményeket és érdemeket, mielőtt utolsó szomoru éveihez érnénk, tarlózzunk még e rendkivüli ember munkásságának oly kisebb térein, melyeket még nem emlitettünk.

1861 óta a kormányszék a legfőbb biráskodást is külön osztályban gyakorolván, N. E. ez osztálynak is, mint nagytekintélyü törvénytudó, ő felsége rendeletéből, állandó birája volt, azon idő alatt t. i. mig kormányszéki tanácsos volt.

A kir. biztosság életbe léptével, az erdélyi kir. telekkönyvi igazgatóság elnöke is volt. Továbbá, mig az erdélyi földtehermentesitési igazgatóság Kolozsvárt volt, ennek üléseiben is részt vett. A királyi biztost távol létében vagy akadályoztatása eseteiben helyettesitette.

Aztán a régiekre térve, Kolozs- és Tordamegyének és Aranyosszéknek táblabirája, Kolozsvár és Abrudbánya esküdt közönségeinek tagja volt; később a viszonyok változtával megint Kolozsmegye és Aranyosszék képviselő bizottságának s a kolozsvári esküdt közönségnek lett tagja.

De még figyelemre méltóbb, hogy a kolozsvári nemzeti szinház országos igazgató-választmányának évtizeken át szintén nagy befolyásu tagja volt. Egyébaránt ezzel kapcsolatban megemlithetem, hogy a kolozsvári nemzeti szinház épületének épitése körül (ez volt az első állandó magyar szinház) a N. E. atyjánál, Nagy Lázárnál, ki ekkor királybiró volt, alig fáradozott valaki többet. E családnak már a szinház épitése óta meg volt állandó családi páholya s Nagy Eleknek s családjának esténként nem volt kedveltebb szorakozása a szinháznál.

Igazgató tagja volt továbbá az erdélyi muzeumnak s az erdélyi orsz. gazdasági egyletnek alapitó tagja, melynek gyüléseibe szintén szeretett eljárni s mint tanult, practicus, jó gazda e körben is nagy tekintélyben állott. Alapitó tagja volt még a Kisfaludy- és Történelmi Társulatoknak. Szóval ott volt ő mindenütt, még pedig mint jelentékeny tényező, a hol egy mivelt, igaz, jó hazafinak lenni kellett.

Birtokait folyvást gyarapitotta különösen tagositások, kiegyezések, vásárlások, czélszerü uj berendezések, okszerü befektetések által. Szakértő volt a gazdaságban, törvénybeli jártassága felért a legkiválóbb ügyvédekével; és igy képes volt jószágainak főigazgatását s pereit, ugy kisebb ügybajos dolgait maga intézni. Ily ember müködésén áldás kellett, hogy legyen. Az is volt. Atyjáról maradt adósságait mind letörlesztette, a mellett maga is 8000 frtnál többel járult egyházi és közczélokra (mint ezt egy hátra maradt jegyzékéből láttam, nem lévén ebbe beleszámitva évenkénti 4—500 frtra menő kisebb adakozásai, (melyekről szintén egy sok évig vitt jegyzéke maradt fenn). A magyar s külföldi classicus irodalomra is sokat áldozott; mert olvasni nagyon szeretett. Emlékszem, mikor Vörösmarty meghalt, meghatottan mondotta, hogy „Magyarországnak ily nagy halottja rég nem volt."

Baráti köre antik, patriarchalis volt. Ebben is kifejeződik nemes jelleme. Ő, a kit Gr. Mikótól kezdve a Bánffyak, Kemények, Bethlenek s más erdélyi főurak gyakran meghittak, szivesen láttak, sokszor meglátogattak, nem vágyott ezek körébe; az összeköttetést s többekkel, különösen B. kemény Istvánnal, B. Bánffy Dániellel és id. Gróf Bethlen Jánossal igyekezett ugyan a barátságot is fentartani; de a kikkel minden nap szeretett egy-két órát szórakozásból eltölteni, nehány régi tanulótársa s ifjukori barátjai voltak azok , mint Fejér Márton ügyvéd s többször országgyülési követ, ki 48 után fogva is volt; Mikó Lőrincz ügyvéd és jogtanár, Kolozsvárnak egyik legtiszteltebb polgára, kit minden nemes és hazafias ügyben szent lelkesedés hevitett; Kozma László ügyvéd, 48-ban honvéd tiszt, azután besorozott osztrák katona, egy szeretetre méltó, szellemes, kristálytiszta lelkü és szivü ember; Páll Sándor, most erdélyi kir. tankerületi főigazgató, a kolozsvári köz- és társas életnek egyik legismertebb tagja; Kriza János unitárius püspököt és népszerü költőnket már elől emlitettük; Jakab Elek, volt Kossuth-huszár tiszt, később jeles történetirónk, minden hazafias ügynek lelkesült előharczosa; Filep István, egy Rákóczy korára emlékeztető tüzes magyar hazafi, s egy pár vidéki ember, köztük a mindig nyugodt, csendes, megfontoló Székely Elek, később tordamegyei királybiró; — ez volt a bizalmas baráti kör, melyben jól találta magát mindig. Nagy Elek délutánonként egy-két órai sétát szokott tenni ki

a kolozsvári szép sétatérre, ezen sétájában emlitett barátai közül kettő három (Kozma mindég) kisérte s aztán a séta végével minden nap, persze nyári időben, Mikó Lőrincznek különben is útban eső kertjébe szoktak benézni, hol virágok és zöld lombok közt, a Szamos gyorsan futó vizsusogása mellett jóizüen elbeszélgettek közügyekről és sokszor kedvderitő tréfás dolgokról. Azt alig kell mondanom, hogy a társaság központja ilyenkor is Nagy Elek volt; czikázott belőle a szellem és kifogyhatatlan volt jóizü élczekben s anekdotákban. Igazi ismerettár (ha komoly dolgokról is volt olykor szó) és a legbővitettebb szellemi omnibus és eleven élczlap, jobban mondva „élcz- és jó humor-tárház" volt ő. Ezért környezete, emlitett bizalmas barátai is, természetesen egész bensőséggel ragaszkodtak hozzá.

Téli időben, mikor ilyen sétákat nem lehetett tenni, emlitett barátait gyakran hivta magához vacsorára, olykor ebédre. Mint bölcs ember tudta, hogy a jeles emberek társasága a legjobb iskolánál is jobb iskola, ezért egy-két jóirányu és jó igyekezetü ifju embert is szeretett olykor körébe vonni. E szerencsében részesült e sorok irója is sok éveken keresztül s mondhatom, hogy a németországi, párizsi és londoni egyetemeken nem tanultam annyi igaz bölcsességet, mint a N. E. körében.

Kevéssel, hogy a kir. biztosság feloszlása után, mint ministeri tanácsos, nyugalomba lépett, Nagy Eleket 1871-ben szélhüdés érte, mi miatt lelkileg és testileg tehetetlen állapotba jutott. A ki addig oly széles körben vezérkedett, világitott, központ volt, most egyszerre semmivé lett. Ezutáni életét szánandó tengődésnek mondhatjuk. A sors nem engedte, hogy a kitünő ember, fényes pályafutásának bevégzése után egyszerre dőljen le; előbb rommá tette s e rom csak évek után dölhetett végkép össze. 1878 január 7-én halt meg 62-dik évében. A családon kivül az unitárius vallásközönség egyházi tanácsa is adott ki gyászjelentést. A „Ker. Magvető" unitárius folyóirat méltóan megkönyezte. A lapok melegen szóltak érdemeiről, pedig azoknak az érdemeknek csak egy részét ismerték, mert N. E. nem volt modern ember, a ki hirdesse vagy hirdettesse érdemeit, inkább rejtegette azokat.

Szélhüdött állapotában kétszer mondott le az unitárius vallásközönség főgondnokságáról; utoljára 1875-ben az árkosi

zsinaton oly határozottan, hogy e határozottság előtt meg kellett hajolni. A zsinati Főtanács ez alkalommal szeretett és érdemekben oly gazdag főgondnokának hálás köszönetét fejezvén ki felejthetetlen, soknemü, fontos szolgálataiért, egyszersmind tiszteletbeli főgondnokká jelentette ki egész életére.

Ime egy kitünő embernek, egy igaz hazafinak, a közügyek egyik hősének, minden közmüvelődési törekvés nemes lelkü barátjának, a családi élet s baráti kör egy antik mintaképének, Erdély legjelesebb fiai egyikének vázlatos életrajza. Ime, a tiszta jellemvonások, a rendkivüli szellem erős nyilvánulásai, a különböző cselekvési téreken egy hiv munkás által elért nagy eredmények hézagosan összeállitott képe.

Olyan élet és oly pályafutás, mint a Nagy Eleké, bizonyára méltó minden igaz hazafi kegyeletes tiszteletére s méltó arra, hogy emléke az utókor előtt is buzditó, nemes például szolgáljon.

BUZOGÁNY ÁRON.

TERENZIO MAMIANI KÖNYVE A VALLÁS FELŐL.

(Folytatás és vége.)

X.

Kant, a nagy königsbergi bölcselő, az emberi lélekben az elméleti észt megkülönbözteti a gyakorlatitól s az értelem még egy tehetségét csatolja hozzájok, az itéleterőt. Az elméleti ész a gondolkodó alanynak az a minősége vagy tulajdonsága, mely neki a megismerés általános feltételeinek létrehozatalát teszi lehetségessé, a mi szerint a gondolkodó alany e feltételeket a tapasztalattól függetlenül, tehát „a priori“ hozza létre; az elméleti ész birálata a tapasztalati, érzéki világon túl terjedőkre irányul, azokkal az ismeretekkel foglalkozik, melyek túl terjednek az empirismuson, ezek eredetét és az ilyen ismeretek határait vizsgálja. Ez ismeretek vagy analyticus vagy syntheticus itéletek s utóbbiak ugy alakittatnak, hogy a tapasztalati tárgyra a megismerés általános feltételei alkalmaztatnak, ilyen módon az ember csupán csak az emlitett általános feltételek tárgyait ismerheti meg, a tüneményeket (phaenomena), de nem ezek valóságát (noumena), melyeket Kant szerint a gondolkodó alany soha meg nem ismerhet, mert a megismerés általános feltételein kivül képzelni se tudja őket. Az elméleti téren Kant a szabadság, halhatatlanság és istenség fogalmainak csupán csak szabályozó értéket tulajdonit, a mennyiben az empirismus határtalanságát előtüntetik, e fogalmak a gyakorlati ész terén érvényesülnek s itt egy erkölcsi szükségesség elfogadásukra kényszerit, ezt az erkölcsi szükségességet Kant „kategoricus imperativus“-nak nevezte. Az erkölcsi öntudat az a kényszeritő hatalom, mely az erkölcsös és törvényes cselekedet megismerésére vezet, ezen alapulnak a gyakorlati ész követelményei, a milyenek „szabadság“, „halhatatlanság“ és „istenség.“ Kantot tartják a dogmatismus lerombolójának s az empirismus egyik legnagyobb támaszának, de vajon joggal, ez más kérdés, mert hogy lehet tapasztalatiságról szó ott, hol tanállitmány, tehát

dogma, hogy a tulajdonképi tárgyat nem ismerhetjük meg, mert a megismerés általános feltételeitől nem vonhatjuk el.

De mi szükség van az elvonásra? az idő és tér talán csak puszta fogalom és nem valóság? Azt gondolom, hogy mind a kettő valósága elvitázhatlan, mindkettő a létező test terjedését jelenti s test nem létezik terjedés nélkül. És az elméleti és gyakorlati észről való fölvétel nem dogmatismus-e? Az észszel való élés sokféle lehet ugyan, de az eszet ép oly kevéssé lehet kétfelé osztani: elméletire és gyakorlatira, mint magát az oszthatlan lelket. Különben is az elmélet és gyakorlat közt sorompót csupán csak a dogmatismus von. Az erkölcsről lehet és van öntudatunk, de erkölcsi öntudatról, melynek tárgya állandóan az erkölcs, ép oly kevéssé lehet szó, mint aesthetikairól vagy logikairól. Az öntudat tárgyai változnak azok szerint, melyeket eszünkbe forgatunk, de ez öntudat mint lelki állapot egy és ugyanaz. Különben is eléggé feltünő, hogy Kant az „istenség" fogalmát az elméleti ész köréből a gyakorlatiba helyezi át, mert ép a természet tárgyai megismerésénél, különösen az ismeretek azon terén, melyet Kant „kosmologiai paralogismus"-nak nevezett, melyen a gondolkodó lélek a világegyetem megismerésével foglalkozik s ebben egy végtelen okkapcsolatot vesz észre, tehát az elméleti ész körében fejti ki a szemlélődő ész a végokról való eszmét. Végül Kantnak az a tévedése is megrovandó, mely szerint az erkölcsöt a vallással, az erkölcsről való öntudatot a valláséval egynek lenni mondotta, illetőleg e kettőt egymással összezavarta. Erkölcs és vallás eredetileg ugyan egy volt, de a vallás túlszárnyalta az erkölcsöt, ennél többet kiván, ennél többet ád. A ki egy tökéletes főlényben hiszen, s élő hittel hiszen benne, haladni fog a tökéletességhez, mert meg van irva, „kedvesek ő előtte, kik az ő utjokban tökéletesek" (Péld. 11,5). A tökéletességhez haladó élte napjait oly cselekedetekkel fogja feldisziteni, melyeket a természeti jog nem hogy ajánlana, de eltilt tőlük, melyeket törvény és erkölcs nem rendel. Az erkölcsi érzés azt soha senkinek se rendeli, hogy ellenségét szeresse, a keresztényvallás pedig ezt követőitől kivánja, mert igy szól megváltónk: „szeressétek ellenségeiteket" (Mát. 5, 44). Már Mózes mondja: „ellenséged bujdosó marháját hajtsd haza neki" (II. 23, 4). Ezekből világosan kitűnik, hogyha a vallás szerint akarunk élni, ellenségeinket is szeretnünk kell.

XI.

Az evangeliumok új parancsolata: a tökéletes szeretet az erkölcsi parancsolatoknál, melyek arra valók, hogy a társadalom rendjét, egyensulyát biztositsák és azt, mit természeti jognak szokás nevezni, kellőkép meghatározzák, sokkal feljebb való. Mózes törvénye csak annyit mond: „ne ölj“ (II. 20, 13. — V. 5, 17), a buddhismus ennél még többet mond, mert azt mondja: „ne ölj élő lényt“ s követői e parancsolatot oly szigoruan követik, hogy húst sohasem esznek. A „lex Julia“ azt mondja: temeratores nuptiarum gladio puniuntur, egy törvény, melyet a társadalom hozott a parázanaság ellen s ennek megfelel Mózes azon erkölcsi törvénye: „ne paráználkodj.“ A buddhismus tizedik törvénye: „légy szemérmes“ már vallási törvény, de ennél még fenségesebb Krisztus urunk következő parancsolata: „Ha szemed azt miveli, hogy megbotránkozzál, vájd ki azt“ (Máté 5, 29). Itt nem a törvény büntet a társadalmi rend megóvása végett és nincs is itt büntényről szó, csak a bűn útjának eredetéről, mely útról az ember még megtérhet, — az ember e parancsolatot megtartva saját magát bünteti a csupa hajlamért, mely még szándék sem s mind ezt teszi csupán azért, hogy a tökéletességhez közeledjék. Enynyire különbözik az erkölcsi törvény a vallásitól! Az erkölcsi törvény a társadalomhoz tartozik, a vallási Istenhez, az ennek tökélyét soha el nem érheti, annak a társadalom, ennek Isten főbirája, az a föld felületén jár, ez a magas égfelé törekedik. Argosból (Peloponnesusban) két fiatal ember, Kleobis és Biton, igy irja Herodot, anyjok kocsija elé saját magokat fogták be s anyjokat a kocsira felültetvén, őt egész Here templomáig vitték, s ott az áldozatok elvégeztével a roppant fáradtság után mély álomba szenderültek, melyből többé nem ébredtek fel s mint Herodot mondja: διέδεξέ τε ἐν τούτοισι ὁ θεὸς ἴος ἄμεινον εἴη ἀνθρώπῳ τεθνάναι μᾶλλον ἢ ζώειν, az az: „Isten az ő példájokban megmutatta, hogy az embernek meghalni jobb, mint élni.“ Solon ezeket tartotta Tellos után az emberek legboldogobbjainak. *) E nemes önfeláldozás, melyet boldog halál jutalmazott, vajjon minő kútforrásból eredt, nemde a vallásából?

Caius Plinius Caecilius Secundus egy remek levelében, melyet Calestrius Tyro-hoz irt, Corellius

*) ΗΡΟΔΟΤΟΥ Α. 31.

Rufus halála felett való mély bánatját az érzés ama saját nyelvén fejezte ki, mely minden résztvevő szivet mélyen megillet. E levelében többek közt ezeket irja barátjának: „vigasztalj meg tehát, de nem e szavakkal: nagy kort ért el a megholt s halálát hosszu betegség előzte meg, — mind ezt igen jól tudom, hanem új és hathatós vigaszt nyujts nekem, olyat, melyet sohasem hallottam, sohasem olvastam. A melyeket hallottam és olvastam, amugy is eszembe jönnek, de egy oly bánat ellen, minő az enyém, gyarlóknak bizonyulnak.“ Proinde adhibe solatia mihi: non haec, senex erat, infirmus erat, (haec enim novi) sed nova aliqua, sed magna, quae audierim numquam, legerim numquam. Nam quae audivi, quae legi, sponte succurunt, sed tanto dolore superantur. *) Midőn Plinius igy irt, az új gondolat, az új vigasz már megvolt a keresztény hitfelekezetnek vallási dolgokról való öntudatában, mert Krisztus urunknak ama szavai: „a ki hiszen bennem, ha meghal is él“ (János 11, 21—32), ekkor már követői közkincsévé váltak. De az ó-szövetség vallása is megadhatta volna Plinius-nak azon vigasztalást, melyet ohajtott, melyre szüksége volt. Jób, midőn a szerencse végkép elhagyta s mind azt elveszitette a mije volt, igy kiáltott fel: „az Úr adta, és az Úr vette el is: áldott legyen az Úr neve“ יְהוָֹה נָתַן וַיהוָֹה לָקָח יְהִי שֵׁם יְהוָֹה מְבֹרָךְ׃ (1, 21). E mondat az imádás verőfényes magaslatán van, mert nem szoritkozik a legfőbb lény határtalan hatalmának elismerésére, hanem őt még dorgálásaiért is áldja. Solon Kroisossal tartott párbeszédében nyiltan mondja ugyan, hogy a mit az istenség nekünk adott, azt tőlünk el is veheti, de odáig nem emelkedett fel, honnan Elifázzal, Jób egyik barátjával egyértelmüleg azt mondhatta volna: „boldog, kit Isten megdorgál“ (5, 17). És itt megjegyzem, hogy a görög iróknál nem ritkán fordul elő a ὁ θεὸς kifejezés még akkor is, midőn egy istennőről van szó, mint a fennebb idézett példában Herodotnál, melyben Solon a Here templomában történtekről tett emlitést. Mamiani gróf szintén különbséget lát erkölcs és vallás közt s határozottan ellent mond azoknak, kik e kettőt Kant példáját követve összezavarják. Azt mondja Mamiani, hogy az elvakitott hitdüh nem egyszer szegte meg az erkölcs parancsait,

*) Lib. I. epist. XII.

igy p. o. a hitüldözés idejében és tulfelől a hit eszményi magaslatán az ember nem egyszer hozott a köznek oly áldozatot, melyet a józan ész erkölcsi szabályelvei nem parancsolnak s nem is parancsolhatnak, mert a józan ész olyat senkitől sem követelhet, mi saját egyéni léte megsemmisitésére törekedik, igy a vértanuságot p. o. valamely nagy igazság megerősitésére az erkölcsi érzés senkitől se követeli. Ámde a vallás ilyen áldozatot is követel. Az erkölcsi bölcselet, igy irja szerzőnk, kétféle kötelességet ismer, u. m. általános értéküt és viszonyost, — az első osztályhoz tartozókat megrendeli, a másik osztályhoz tartozókat csak ajánlja s kinek-kinek szabad akaratjára bizza. A jótékonyság kötelesség ugyan, de csak bizonyos mértékig s az erkölcsi törvény azt senkitől sem követeli, hogy ez erény gyakorlatában esetleg talán a maga megrontásával a kellő mértéken túl menjen. A vallásos érzés azonban követeli tőlünk, hogy a nyomor enyhitésére hozott áldozatnál ne azt nézzük, hogy mennyit adtunk és mi maradt meg számunkra, hanem inkább azt nézzük, hogy adományunk elegendő-e. Sienai Katalin, midőn egyszer kemény téli időben gyalog utazott s egy didergő mezitelent megpillantott, azonnal felső ruháját reá öltette s midőn igy cselekedett, bizonyára nem gondolt a hidegre, melyet további utjában szenvedni fog. S. Márton, midőn ruhája egyik felét a mezitelenre adta s csak másik felét tartotta meg, nem gondolt arra, hogy a megmaradt félruha neki elegendő lesz-e. A hősies cselekedetek rugója Mamiani szerint sohase a törvény, sohase az erkölcsi bölcselet, hanem a vallás, a hit egy a legfőbb lény által megállapitott világrendben, melynek üdvös előmozditására a nemes küzdelmek hőse örömest és szivesen hoz bármi nagy áldozatot.

XII.

Szépen mondja Trendelenburg egyik kisebb értekezésében, hogy: a görög ó korban a szellem őseredetileg teremtett s innen jő, hogy alakjai nem tarkák és mesterségesek, mint mai nap, hanem világosak és egyszerüek, nem leköszörültek és csillámlók, hanem nyugodtak és bevégezettek. — A költészet, szobrászat és épitészet terén a görögök teremtései öröklétre számithatnak és a bölcselet saját birodalmában is, a gondolatok, ha elasztak és vének lettek, a görögök szellemével érintkezve megfrissülnek, megifjodnak. Mert a görög kor reánk

nézve nem ó-kor, hanem saját szellemünk fiatalsága. *) Tökéletesen igaza van dr. Eucken-nek, midőn azt mondja, hogy modern philosophiánknak különös szüksége van egy ily megfiatalodásra a görög szellemhez való szorosabb csatlakozás által, mert az ujabb philosophia a középkorral szakitva, ennek merev ellentétéből vette eredetét s mert az mindig általánositó volt, tekintélyre támaszkodott, a részletek megvizsgálását elmulasztotta, ez minden egységet feloldóvá, kételkedővé vált, a fősulyt az elemzésre tette s nem egyszer veszitette el az általánosról való nézletet a benne rejlő egyes részek szétbontása miatt. Az ujabb bölcseletnek ezen birálatilag elemző jellemvonása éles ellentétben áll az ó-kor bölcsészetével is, mert ennek legjelentékenyebb müvelői a tárgyak összeköttetését, az egységet, az általánost, mely alá a különös alárendelhető, azt, mit Plato εἶδος-nak nevezett, kereték, nyomozták. Az a törekedés mindent elemeire szétszedni, és az egyes részeket sajátságok szerint megismerni, az egyes tudományokat hathatósan előmozditotta ugyan, de egyjárást gyakran vezetett a szerves egész erőszakos felbontására, — a dolgok természetes összefüggése, egysége, az általános egyoldalu eltagadására. Helyesen mondja Eucken, hogy a modern bölcsészet az egységes világnézetet a tudományos vizsgálat ezen egyoldalusága mellett annál könnyebben veszithette el, mennyivel kevesebbé egyöntetü nyugot-európai culturéletünk, mint volt a görög népé. A közép korban, folytatja Eucken, a müveltség elemei, noha inkább külsőképen s ezek közül többen elcsenevészve, mégis bizonyos egységben állottak egymás közt, mig az új korban ez egység felbomlásában évszázról évszázra s néha évtizről évtizre haladást látunk. Az elméleti elválasztatott a gyakorlatitól, az állami és jogi élet az erkölcsitől, ez megint a vallástól, holott eredetileg egyek voltak, — a megismerésben a gondolkodás a léteItől, az alany a tárgytól és igy tovább s ez irány tetőpontját Kant-ban érte el, és épen ezért az ő munkáiból láthatjuk leginkább, hogy ez uton lehetetlen kivánt czélhoz jutni. **) És mégis a legujabb időben nemcsak Németországban, de Olaszországban és Francziaországban is,

*) Kleine Schriften, II. k. a 258-ik lapon, l. dr. Eucken Rudolf „Ueber die Bedeutung der Aristotelischen Philosophie für die Gegenwart“ (Lipcse, 1872.) a 19—20 lapokon.

**) L. az idézett értekezés 20—22 lapjait.

ismét terjedőben van a kantismus, ujból ez irány zászlói körül csoportosulnak leginkább korunk bölcselői.

Plato szerint a dolgok lényegére irányult megismerés az, melylyel a dialectica foglalkozik s a mit a létezők gondos megtekintése folytán megismertünk, a faj fogalmának megalkotására vezet, tehát egy nagyobb egységhez (εἶδος), melynek mintegy képmásolatai (εἴδωλα) azon egyfaju egyének, melyekben a szemlélő ész a közös jelleget megismerte s ez által a faj fogalmát megalkotni tudta. A mig Kant a létezőket csalképeknek, tüneményeknek nevezi s azt állitja, hogy őket lényegileg az emberi ész soha meg nem ismerheti, addig Plato szerint ezek megismerésére a lélek eljuthat az által a tehetsége által, melynél fogva az egyes lényekről levonja a faj fogalmát. Aristoteles szerint is a tapasztalati világ tárgyai megismerhetők s a fajfogalom alá eső egyes lények azok, melyek valóságosak (οὐσίαι). Az ő tiz kategoriája az észlelhető tárgyak sajátságai s különböznek a Kant értelmezésének megfelelő tizenkét kategoriától, melyek szerinte az értelemé s melyekhez még hozzájárúl a megismerés két általános formája, az idő és tér. A görög philosophia legjelentékenyebb müvelői a teremtett világ megismerését lehetőnek, lelkünket oly tehetséggel felruházottnak tartották, mely annak lehetővé teszi a tapasztalati világ tüneményeinek megismerését, törekedtek a létezők összeköttetésének észrevételére, a tárgyak sokaságában nyilatkozó egység megtalálására, egységes világnézletre. A római bölcselőknél is ezt az irányt látjuk. Cicero azt mondja, hogy a különböző tudományok összefüggnek s e szerint az őket elválasztó határok a közöttök észrevehető érintkezéseknek mintegy mutatói.

A középkor előtt szintén az a nagy eszme lebegett, hogy az ismeretek szoros összefüggésben állnak egymás közt s ha valósággal ismeretek, tartalmok csupán igazság lehet s ennélfogva ellentéteket nem foglalnak magokban. Mind ez igazságokban Isten nyilatkozik az ember előtt s ezért szükséges, hogy az egyház hü őre legyen az ismereteknek. Az akkori ismeretek ugyan nem elégithetnek ki már ma s az akkori módszereket is a tudomány jelen szinvonalán méltán gyarlóknak találjuk, de azért ha méltányosok akarunk és tudunk is lenni, nem követhetjük azokat az irókat, kik a középkort a sötétség százainak nevezik, mert az ó-korból ha gyér világosság is áradt

az utána következett százakra, mégis csak világosság volt az, az eltünő napnak hosszú időn át látható viszfénye s a mikor e viszfény majdnem elenyészett volna, már láthatóvá vált a renaissance hajnalfénye s azonkivül a vakbuzgóság ködleplén keresztül a keresztény tudomány örök fényü napja néha teljes fényével elétört. Végezetül ne felejtsük el azt, hogy a középkornak is megvoltak lángeszei, világitó fáklyái a ködlepte vidékben!

A renaissance-t a sokoldalú munkásság jellemzi s legjelentékenyebb embereinek főtörekvése az volt, hogy az ó-kort az újjal egyeztessék, az ó-kor intézvényeit, szellemét átültessék saját korszakokba. Pico della Mirandola „de hominis dignitate“ czimü munkájában, kikel azok egyoldalusága ellen, kik csupán csak az ókor irodalmát tanulmányozzák. Pico szerint Averrhoes, a zsidó tudósok, a középkor scholasticusai nem különben, mint az ó-kor hirneves irói örök életre tarthatnak számot. Mercurius-t, a szellemet, a barbárok se nélkülözték, szellemök mélyen keblökben s nem ékesen szóló nyelvök hegyén lakozott.

XIII.

Igen tisztelt barátom Schwarcz Gyula „a görögök geologiája jobb napjaikkan“ czimü jeles munkájában *) a többi közt igy ir: „Anaximenes, Heraclitus, Diogenes Apolloniates, Democritus, Aristoteles, másfelől Parmenides, Melissus, Zeno, Plato, mind azt hitték, hogy a világ alakulásakor a szerves természet nem érte még el a tökély azt a fokát, melyen ők magok szemlélhették: hirdették is majdnem mindannyian, hogy az ember, a természet koronája, csak miután az állat- és növényvilág előharczos szerepét lejátszotta, jelent meg bolygónk felületén. De jegyezzük meg magunknak, hogy mi most haladást tanitunk egyszerübb szervalkatokból összetesbek felé. Mi ebben látjuk a tökélyt. Az ódonság elővilágának állatai főleg a hitregék hozzájárultával, agyrémszerü kifejezvényei az erőnek. **) Mégis haladásnak voltak alávetve mind e centaurusok „βουγενῆ ἀνδρόπρωρα“-k; csakhogy nálok egyedül a czélszerüség elve emelte érvényre fejlő-

*) Pest, 1861. l. az 57—58 lapokon.

**) Empedocles szerint az állat- és növényvilágból legelőször az oroszlán és borostyán jött létre.

désöket a haladás felé. És a czélszerüség ez általános elvére nézve mi és az ódonság találkozunk.“ Anaxagoras egyik töredéke igy hangzik: τὸ δε γίνεσθαι καὶ ἀπόλλυσθαι οὐκ ὀρθως νομίζουσιν οἱ Ἕλληνες. οὐδὲν γάρ χρῆμα γίνεται, οὐδὲ ἀπόλλυται, ἀλλ' ἀπ' ἐόντων χρημάτων συμμίσγεταί τε καὶ διακρίνεται, καὶ οὕτως ἂν ὀρθῶς καλοῖεν τό τε γίνεσθαι συμμίσγεσθαι, καὶ τὸ ἀπόλλυσθαι διακρίνεσθαι (περι φυσεως), melyet Schvarcz Gyula következőkép forditott*): „a fölött pedig, hogy mit tesz az: lenni és mit: megszünni, nincs helyes fogalmok a görögöknek: semmi sem lesz, semmi sem szűnik meg, hanem a már levőkből támad elvegyülés és megkülönülés által; s e szerint helyesen nevezhetnék el a levést elvegyülésnek, a megszűnést pedig megkülönülésnek.“ Jelenkorunk bölcselője e meghatározásnak csak egy szavát változtatná meg, ugy mint az elvegyülés helyett fejlődést mondana. Megvolt tehát már a görögöknél is az „evolutio“-ról való tan s ez nem lephet meg annál a népnél, mely annyira szeretett a dolgok eredetével, a στοίχεῖα-val, az ἀρχὴ-val foglalkozni!

A leszármazási elméletet Darwin neve után „darwinismus“-nak szokták nevezni, azonban nagyon tévedne az, ki azt hinné, hogy ez elmélet Darwin agyában szülemlett. Kétségkivül Darwin a leszármazási tant bővebben kifejtette, számos észleletei nyomán jobban megalapitotta, belőle az előbbieknél több és merészebb következtetést vont, következtetéseit ujabb észleletei által támogatta, de ennek megteremtője nem volt, mert eltekintve azoktól, kik őt ugy szólva közvetlenül megelőzték, ez elméletnek is Hellasban ringott bölcsője, mint a hogy ez az előbb mondottakból meglátszik.

A leszármazási tannak Haeckel szerint első tudományos megalapitója (de nem megalkotója) a franczia Lamarck volt, kinek 1809-ben megjelent „Philosophie zoologique“ czimü két kötetes munkája a természettudományok terén ép annyira úttörő és korszakot alkotó volt, mint Kopernikus „de revolutionibus orbium coelestium“ czimü munkája.**) Lamarckot a francziák közül az öregebb Geoffroy-Saint-Hilaire követte. A németek közt Goethe lángesze e tant már 1796-ban következőkép fejtette ki: „annyi eredményünk már van,

*) „Megtört Hangok Clazomenaei Anaxagoras nagy müvéből“ (Pest, 1861), a 32. lapon.

**) „Ueber die Entstehung und der Stammbaum des Menschengeschlecht“ (Berlin, 1868), 21—22 l.

hogy bátran állithatjuk, hogy a tökéletesebb szerves lények, melyek közé a halakat, hüllőket, madarakat, emlősöket s az embert, ki az utóbbiak közt legelől áll, számitjuk, mindnyájan egy előképnek megfelelőleg teremtettek, a mely a maga nagyon is állandó részeiben bizonyos változásoknak van alávetve s mai nap is tovább tenyésztés által folyton folyvást át- és elváltozik." 1824-ben Goethe e tárgyról igy irt: „minden szerves lény egy eredeti és benső közös alapra vezethető vissza, az alakok különfélesége pedig a külvilághoz való illeszkedés folytán jött létre, e tapasztalat kimagyarázására bőven elég annak elismerése, hogy az eredetileg egyidejü különféleség mellett még egy más természeti erő is müködött, a folytonosan eléfelé haladó átváltozás." Goethe-t a németek közül a hires Oken Lőrincz követte.*) Darwint elmélete kifejtésében bizonyára Hegel bölcselete is támogatta, melyben tudvalevőleg, az „evolutio"-ról való tan nagy szerepet játszott. Hegel bölcselete egész Europát bejárta s több évtizen át a bölcselő iskolák felett uralkodó volt.

Hegel bölcseletét a jelen korban még ott is, hol leginkább meggyökerezett, mint p. o. Olaszországban, Kant iránya váltja fel! A Szentirás ihletett irói a lelki üdvre tartozókat, Isten parancsait, az üdv eszközeit hirdették, tanitották s nem volt szándékok és nem is lehetett, hogy valamely tudomány rendszerét fejtsék ki az emberi nem boldogitására irott könyveikben, se geologiát, se állattant, se növénytant nem tanitottak és mégis a genesis első fejezetében elmondottak a szerves világ teremtésének rendjét a jelen tudomány eredményeinek megfelelőleg adják elé elkezdve a legalantibb szervezeteken egész fel az emberig, a halak után a madarak, a madarak után az emlősök s végezetül az ember következik (l. az első rész 20—27 verseit) „teremte azért Isten embert az ő képére, az Istennek képére teremté azt; férfiúvá és asszonyá teremté őket" (l. az idézett rész 27-ik v.-ét). A modern zoologus a „teremtett" szó helyett „fejlődött"-et mondana, de magán az előadás sorrendén semmit se változtatna!

XIV.

Mamiani gróf a szerves és szervetlen anyag körén belől tagadja ugyan a kifejlés tanát, de a szellem világában e

*) L. az idézett értekezés idézett helyét.

tant maga is vallja. A „kifejlés“ és „teremtés“ fogalmait a modern világnézlet oly éles ellentétbe helyezte egymással, hogy épen nem lehet csodálkoznunk Mamiani-n, hogy azt, mit a szellem birodalmában állit, az anyagéban kereken tagadja, pedig a teremtés tulajdonképen csupán csak első kezdete a kifejlésnek, s az utóbbi folytatása az előbbinek.

Mamiani szerint az anyag birodalmában a jelleg mindig egyforma megújulását látjuk; mig a szellemében az események folyvást változnak s ha ismétlődnek is, nem épen azok többé, a melyek voltak. A társadalmi élet folytonos változást mutat fel s ha hosszabb időszakok munkáján végig tekintünk, haladást fogunk látni az emberi nem előtt lebegő eszmények felé. A látszat néha mást mutat, nem egyszer látunk visszahanyatlást az emberi nem mivelődésében, mindazonáltal a haladás az eszmények felé, legyen az látható vagy elrejtett, tovább-tovább folytatja a maga lassú nagy munkáját.

A mivelődésnek három főfeltétele van, u. m. az előmenetre képesitő tevékenység, az erre vezető mérvadó eszme, s bizonyos számú, a cselekvésnek mozditást adó körülmény. Az első feltétel leginkább a népszellem minőségétől, a másik az értelmiség fokától, a harmadik vagy az értelmi tehetségek hatályosságától vagy pedig a cselekvést meglenditő kedvező külső körülményektől függ. Minden egyes népnél e három feltétel együttes munkáját, e három közremüködését tapasztaljuk. A vallásos élet terén tapasztalható gyorsabb vagy lasubb mozgás szintén e három föltételtől függ. Minél termékenyebb az egyes népek lelkében a végtelen megismerésére irányult ama tehetség, melyet Mamiani „misticus“-nak nevezett, az értelmi érettségnek minél magasabb fokán áll bizonyos nép, minél kedvezőbbek a külső és belső lendületek, annál inkább s annál gyorsabban fejlődnek s fisztulnak a vallásos fogalmak. E feltételek arányos közremüködése az értelmi munkásság egyensulyát biztositja, melyet azok aránytalan egyoldalúsága a közmivelődés kárára magyaráz. Mind a mellett, hogy a vallás minden egyes népnek saját szellemi ténye, nem minden nép halad egyformán, egymással lépést tartva a vallásról való legtisztább, legmagasztosabb eszmék felé a nagy czél elérésére, nem minden nép éri el saját maga erejéből azt a magasságot, melyen a keresztény népeket szemléljük, ez okból az egyik nép reá szorúl a másik ta-

nitására, mi lehetetlen volna a szellem bizonyos aristokratiája nélkül, mely egyik népet kitünteti a másik felett. M a m i a n i fent elősorolt nézeteit megerősitik a judaismus, islam, buddhismus és kereszténység körén belől tapasztalható nagyfontosságú vallásos tények. A héber nép a vallásos élet terén méltán dicsekedhetik a szellemi aristokratia előnyeivel; a végtelen megismerésére irányult tehetség e népszellemnek egyik jellemző sajátsága, szent könyveiben nem egyszer neveztetik az Isten örökkévalónak, örökkévaló beszéde, tanácsa, igazmondása, igazsága, kegyelme, irgalma, uralma, királysága, örökkévalóságban lakozik, mint a zsoltáriró mondja: „öröktől fogva örökké te vagy erős Isten" (90, 2). A vallásos fogalmak kifejezésére, mint már emlitve volt, a héber nyelv kiváltképpen alkalmas volt, példa reá a mondottakon kivül a J a h v e h név, mely az Istenségben az öröklét eszméjét fejezi ki. A héber nép értelmi érettsége már abban a régmult korszakban, melyről itt szó van, kétséget nem szenved. A szellemi tevékenységet előmozditó benső és külső lendületek nélkül e nép sohasem szűkölködött, mely Egyptomban sanyargattatván, a sivár pusztán átvezető utjában, az őt körülvevő népekkel való küzdelmeiben a legfőbb lény oltalmát lelke mélyéből könyörögte, mert a nyomoruságok megtéritenek Istenhez. Az islám eredete leginkább a szent bibliára, az Ó- és Új-szövetség könyveire vezet vissza, s ezt nemcsak a Korán tartalma, de az a sok héber és árámi szó is bizonyitja, melyekkel sûraiban találkozunk, igy p. o. s e k î n a t u n (שְׁכִינָה „Isten jelenléte"), f u r k â n u m (פֶּרֶק „a Koran fejezetei"); néha az Ószövetség eredeti szövegéből egész kitételek vétettek át a Koránba, p. o. a r r a h m a n u a r r a h î m u (רַחְמָן „a kegyelmes", nomen divinum apud Rabbinos, mint B u x t o r f magyarázza), — i k r a' b i s m i r a b b i k a a l l a d i h h a l a k a (a 96-dik s û r a, l. ö. h. v. קְרָא בְּשֵׁם יְהוָה *) stb.) A b u d d h i s m u s szintén oly nép közt vette eredetét, melynél az emlitettem három feltétel megvolt. A kereszténység eredetének tanulmánya szintén azt bizonyitja, hogy e három feltétel mennyire lényeges a vallásos eszmék birodalmában! Az isteni gondviselés az ó-kor két kiváltkép jelentékeny népfaját választotta ki a keresztény vallás

*) Gen. 4, 26. — 12, 18.

kifejtésére s elterjesztésére, u. m. a vallás iránt különös fogékonysággal felruházott héber népet s a bölcselet nagy mestereit, a görögöket.

XIV.

Mamiani grófnak vallástörténeti elméletével több jelenkori nyelvész és történész egyet ért ugyan, de e sorok íróját évek folyamán át folytatott tanulmányai más s ezzel homlokegyenest ellenkező eredményre vezették. Mamiani szerint ugyanis a vallás első változati foka a polytheismus amaz alsóbb rétege volt, melyben az embert közvetlenül körülvevő természet látható tárgyaiban élő s ezeket éltető jó és rosz geniusok imádtattak, igy a völgyek, hegyek, folyamok, források geniusai. A polytheismus második változati fokán az anyagot éltető s mozgató fő és általánosan elterjedt erők részesültek imádásban, végezetül a polytheismus harmadik változati fokán az ég és csillagjai imádtattak (a „sabeismus"). Ezt a fokot tartja Mamiani az utolsónak, melyről az ember a polytheismusból az egy istenimádás magaslatára hágott. Az égi testek szemlélete volt Mamiani szerint az a szerző ok, mely az embert ezek egyetlen és láthatlan teremtője megismerésére vezette. A héber népnél is, igy mondja Mamiani, e változati fokokon át tisztult a vallás s a messianismus kifejtésére nevezetesen a perzsák vallása folyt volna be, mely szerint a jó és rosz folytonos háborujának végén utoljára is a jó győzedelmeskedik.

Nincs szándékomban a polytheismusról való nézeteimet e helyen irásba foglalni, csak annyit jegyzek meg az általam előbb elmondottak ismétléseűl, hogy abban a nagyszerü képben, mely a vallások történetét tárja fel előttünk, a kép bármelyik részére tekintsünk, mindenütt az egy főlényről való fogalom a háttér s e fogalom az emberi lélekben a fejlődésnek egy bizonyos fokát már elérte, midőn a polytheismus mellékágként a felfelé törekedő törzsön először mutatkozott, először lett láthatóvá s belőle alig ágazott ki, legott messze elhajló, dúsan tenyésző lombozatba öltözködött. A jó és rosz geniusok imádása sehol és soha nem volt a polytheismus kezdete, e lények legnagyobb részt a főisteneket kisérik, követik, szolgálják, ezek akaratjának végrehajtói, δημιουργὸς-ai, — részben emberi állapotok és indulatok személyesitői, — részben közbenjá-

rók a főlény vagy főlények s az ember, családja és hajléka közt, — részben az emberi lét folytatói, az ősök szellemei, haza járt holt emberek, éjjeli bolygó lelkek („lemures"), — részben a pantheismus személyesitői a természetben, — istenek és istennők fiai és leányai, végezetül a főistenek és istennők későbbi elváltozásai. Az emberi képzelet a főlényről való fogalom nélkül a természet egyes tárgyaiba isteni jelezvényeket nem helyezhetett volna, a theismusnak szükségkép meg kellett előzni a pantheismust, — főlény vagy legalább főistenek és főistennők nélkül a képzelet hogyan alkothatta volna meg mind azokat a mesés alakokat, melyekben az ember ennek vagy ezeknek cselédjét s családját szemlélte? Az istenségről való fogalom nélkül hogyan képzelhetők a házi istenek („lares", „penates")? Ha az embernek fogalma nem lett volna, az igazságos Istenről, hogyan fejthette volna ki a túlvilágról való hitet s e nélkül az ősök imádása s a haza járt holt emberekről való hiedelem hogyan eredhetett volna? A mythosok történeti fejlődése is ellenkezőt bizonyit, melyből megláthatjuk, hogy az istenek genealogiájában azok a lények, melyek geniusoknak tartattak, ha ezek egyátaljában az istenekkel rokonságba hozhatók, a nemzetségfa késő sarjadékai, igy p. o. Chaldaea egyik igen régi városában, közel a perzsa tenger öbölhez, E r i d u-ban, a vizistennek E a-nak egyik fia D u m u z i a b z u-nak neveztetett, kit a vizek egyik nemtőjének tartottak s e név L e n o r m a n t szerint az ákkádi nyelvben „a tenger fia" értelmével birt.*) A félistenek s az ókor nehány nagyhirű hősei szintén vagy magoknak az isteneknek emberi elváltozásai vagy azok nemzetsége, igy p. o. U r u k mesés királya nem különben, mint a görögök H e r a k l e s-e s a török eredetü népek K ű n t o k t i-ja a napistennek földi elváltozásai. Minden oda mutat, hogy a polytheismus fényes bölcsője az égbolton ringott, alakjai onnan eredtek s helyeztettek át a föld szinére, mint a hogy ezt a jelenkor mythologusainak egyik legjelesbbike A n g e l o D e G u b e r n a t i s oly szépen s annyira meggyőzőleg bizonyitotta be. M a m i a n i a messianismus kifejtésének megmagyarázására helytelenül folyamodott az ó perzsa vallás befolyásához, mert „Izrael megváltója" a héber népnek már azon korszakában emlittetik, melyben a perzsa befolyás a

*) „Il mito di A d o n e-T a m m u z nei documenti cuneiformi", l. Atti del IV. Congresso int. degli Orientalisti első kötetét a 149 lapon.

héberekre ki nem mutatható. Azt gondolom, hogy az eddig mondottakból világosan meglátszik, hogy Mamiani-nak a polytheismus eredetéről való elmélete téves és nemcsak a lélektan, hanem a mythos-történet adataival is ellenkező.

XV.

A vallás az erkölcsiséggel s mind a kettő a közmiveltséggel az összetartozás szoros kapcsában áll, mert a vallás három nagy czélja egyszersmind kijelöli azokat az irányokat, melyekben az erkölcsiség tökéletesülhet, e három nagy czél Mamiani szerint: Isten imádása lélekben és igazságban, — az önzés két leghatalmasabb hajlamának, u. m. a büszkeségnek és érzékiségnek leküzdése, — embertársaink iránt való szeretetünk, mely ezek felsegélésére minden áldozatot meghoz szivesen és készséggel. E három czél szoros összefüggésben áll egymás közt s az első a más kettőnek feltétele s inditó oka. Minél szellemibb a főlényről való fogalom, minél kevesebb anyagiság tapad e fogalomhoz, minél szellemibb a főlény imádása, annál nemesebb, tisztább az erény, annál inkább tökéletesül az erkölcsiség, mert nincs valódi vallásos előmenetel megfelelő erkölcsi nélkül és azok az erkölcsi eszmék, melyeket valamelyik vallás és intézményei közforgalomba hoztak, az illető vallás belértékére s alapitója nagyságára, jelességére hagy következtetnünk. És itt e helyen egy megjegyzésem van. Azt mondják s többen vannak kik igy szólnak, hogy erkölcsiség létezhetik vallás nélkül s hivatkoznak egyes erényes emberekre, kik a vallás igazságait tagadták vagy legalább velök nem törődtek. E példák azonban, ha közelebbről tekintjük, azt fogják mutatni, hogy látszaton alapulnak, mert az igazán erényes ember, ha nem is hirdeti magát vallásosnak, mégis szive rejtekében az, hiszen az erény végleges győzedelmében, s ennélfogva bizik az erény végleges győzelmét eszközlő gondviselésben. Az ajkak nem mindig rebegik azt, mit a sziv érez, a cselekedetek összege azonban, az élet, biztos tanubizonyságot teszen a lélek vallásáról: „az ő gyümölcseiről ismertetik meg a fa" mondja Krisztus Urunk (Máté 7, 16). Mamiani a legnagyobb vallásalkotó, megváltónk után Buddha-t mondja másodiknak, még pedig annál az oknál fogva, mert a keresztény vallás után szerinte a buddhismus az, mely az erkölcsiségnek leghatalmasabb lendületet adott.

A keresztény vallás a jótékonyság és áldozatkészség szellemét a hivők társadalmában addig nem ismert arányban honositotta, — az önzés leghatalmasabb hajlamait leküzdötte, — az emberek közt a testvériség érzetét érvényre hozta, — embertársaink iránt szeretetre tanitott, — a rabságot megszüntette, — az ókor kastjait ledöntötte. Buddha vallása a kegyelet érzetét az emberi kebelben tanai által szintén ébren tartotta s kiterjesztette minden élő lényre. Tudva van, hogy a buddhismus követői menynyire gondját viselik az oltalmokra szorult állatoknak.

Mamiani szerint a vallás nem éri be azzal, hogy a kötelesség eszméjéhez az érzés melegét hozzá csatolja s hogy annak a gyakorlati élet különböző viszonyaira való alkalmazását megerősitse s ezekre a lehetőségig kiterjeszsze a „szent"-ről való fogalom hatálya s a „szent" folytonos imádása által, hanem a józan ész gyarlóságait kipótolja az emberi lélekbe irott kijelentés tartalmával, mely mint Mamiani mondja, a következő tizenkét részből áll, u. m. 1) az Isten egységéről való hit, melyet nem tudákos okoskodás alapitott meg az emberi lélekben, mint a hogy ezt a héber nép példájából megláthatjuk, 2) Istennek személyisége s az a hit, hogy e személyes Isten csupán lélek és egészen tökéletes lélek, mint a hogy ez nemcsak a Szentirásban, hanem a Zend Avesta legrégibb könyveiben is mondva van. Itt János evangelista szavaira emlékeztetek: „a kik őt imádják, szükséges, hogy lélekben imádják" (4, 24) 3) az emberek tökéletes egyenlősége. E tant nem csak Krisztus urunk, de Buddha is tanitotta több százzal a kereszténység előtt. 4) a léleknek különbsége a testtől, a kettő közt folytatott küzdelem a földi élet határai közt s az egyiknek szükségkép való diadala a másik felett, ezért mondja Péter apostol első levelének 2-ik részében: „A test kivánsági vitézkednek a lélek ellen" (l. a 11-ik verset) 5) a lélek halhatatlanságában való hit s a sirok iránt viseltető tisztelet, mely minden vallásnak közös jellemvonása *), 6) a testvéries jótékonyság minden embertársunk, tehát ellenségeink iránt is, 7) az ártatlannak önkényes áldozata, mely által az erkölcsileg sülyedt embereket az erkölcsi jóhoz visszavezérli, 8) az önzéstelen és tiszta imádság hatályossága, 9) a jónak kifejezhetlen közössége az igazságos és kegyes lelkek közt, az az

*) Különös tünemény a vallásos élet terén a sadduceusok álláspontja, kik nem hitték a léleknek létezését.

cselekedeteik egyetemlegessége s viszonos haszna a közösen folytatott lelki élet egysége által, 10) a megváltás szükségessége azon időszakokban, melyekben az előbbi nemzetségek hibái, vétkei annyira felszaporodtak, hogy az emberi nem az erényhez rendkivüli segitség nélkül többé vissza nem térhet 11) hit a jónak végleges győzelmében a rosz felett, mely tant a Zend-Avesta is bőven kifejtette 12) egy ujabb kijelentés szükségessége.

Szerző nemcsak feltárja előttünk az előszámlált vallásos fogalmak kutforrásait, nemcsak kimutatja ezek isteni eredetét, a mennyiben maga a „szent" közvetlen befolyása hozta őket létre a kiválasztottak lelkében, hanem megállapitja a valódi kijelentések biztos megismertető jeleit, ezek közül a legfontosabbak a következők: az a valódi kijelentés, mely a mint a lélektől megismertetett, azt erkölcsi szépsége hatalma által ellenállhatlanul magához vonja s magának meghóditja, s a melyet a lélek legott felismer az isteni bölcsesség szavának. Minden ilyen kijelentések magok közt teljesen megegyeznek s a jó és helyes erkölcsi érzetével mindig összhangzók.

XVI.

Ezek Mamiani szerint azok a tanok, melyek az idők hosszában a különböző népek vallásos érzetéből eredtek s szerinte a jövő vallása e tanok összegét kell, hogy magában foglalja. Ez a vallás különbözni fog mind azoktól, melyeknek historiai fejlődését ismerjük, mert eredetét különböző arányok szerint ezek mindegyikéből fogja venni, — ez is a véghetetlenre irányult tehetség munkája s eredménye leend, ennek is az egy Isten alaptétele, egyedüli kútfője. E vallás nem halmaza a józan ész bölcseletéből elvont fogalmaknak, hanem a hit történeti intézményeinek az emberi nem észszerü haladásával, a tudományok előmenetével megegyeztethető össztétje. Ez egy természetes és benső fejlődés, mely egy oly eszmény felé irányul, a melyben a legjobb vallás, a legjobb állam, tökéletesedés a tudományokban, az erkölcsben egyaránt bent foglaltatnak s mind ezek egymásközt teljesen összhangzók. Az ember ez eszményhez közeledvén, az őt illető méltóságot elnyeri s megszenteltetik, minden tehetsége egyaránt kifejtetik ide értve a szépről való érzését is, szellemileg és anyagilag gyarapodik, a munka gazdagságot eredményez, a politikai szabadság, a szenvedélyek,

és önzés nehéz jármából való felszabadulással, lépést tartva együtt jár. Végül a legjobb vallás a szivben lakozik s ott uralkodik s minden oly intézménytől távol áll, mely szellemi tisztaságát elhomályosithatná.

Ez Mamiani gróf szerint a jövő vallás hü képe, azé a vallásé, mely hivatva van a sziveket meghóditani s állandóan uralkodni felettök. Azonban mi szükségünk van arra a jövőtől várni azt, a mit a keresztény vallás már megadott? A jövőtől azt várjuk csupán és bizalommal várjuk, hogy a keresztény vallás e föld területén mind inkább hóditson, terjedjen, követői lelkében élő vallássá legyen, melyért a hivő kész legyen mindenét feláldozni, mely az emberi élet összeségében annak minden tényezőjére kiterjedőleg a jónak, igaznak, szépnek eszményét megvalósitsa, a szép és jó cselekedeteknek (καλὰ κἀγαθὰ ἔργα) kiapadhatlan bő kútforrásává váljék. Nem új vallást, hanem Isten országának eljövetelét várjuk s várjuk teljes bizalommal.

Gróf KUUN GÉZA.

KÁRTÉKONY LEVEGŐ AZ ISKOLÁBAN. *)

Tisztelt pályatársak! A tárgy, melyről nézeteimet és tapasztalataimat akarom előadni, nem új; hanem olyan, melylyel minden lépten, nyomon találkozhatunk, ugy a köznapi beszélgetések alkalmával, mint a napi sajtóban. Hogy mégis e tárgyról akarok értekezni, ennek oka az, hogy az átalános igazságokat és szükséges dolgokat sohasem lehet oly sokszor emlegetni, hogy azoknak ismétlése által a tárgy érdekeltsége és fontossága csökkenne. Szeretném, ha felolvasásom tárgyára mind azok, kiknek gyermekeik vannak, mind pedig, kik gyermekeket nevelnek, kellő figyelmet forditanának és a felett elmélkednének. Hogy megtudhassuk és megkülönböztethessük, hogy melyek azon ártatlan dolgok, melyek alig birják figyelmünket felkölteni, de mégis óvnunk kell tőlük magunkat, mert látszólagos érdektelenségök mellett is meg tudják vérünket mérgezni, ismernünk kell első sorban, hogy mi a vér? és miféle élettani hatása van annak testünkben? Goethe Mephistoja által azt mondatja: a vér egy csodálatos folyadék.'' Valóban a vér életünk csodálatos éltető nedve. Testünkben kettős czélra müködik, u. m. magába veszi az élet fentartására szükséges anyagokat, ezeket magában feloldva vegyiti, és az elhasznált szükségtelen anyagokat a testből kitakaritja. Tárgyam könnyebb megérthetése végett a vérnek sajátságos összetételére is egy futó pillantást kell vetnünk; mert kétségkivül mindenki látta önök közül a piros vért és ösmeri azt a tiszta savós folyadékot, mely a megaludott vér fölé emelkedik. Az első tömöttebb rétegben vörös pontokat és csíkokat találunk, melyek — mig szabadon úsztak — a vérnek a szép piros szint kölcsönözték; ha egy jó nagyitó üveg alatt nézzük, mint kisded, — egy százhuszonhatod millimeternyi nagyságu kis korong alaku, — testek tűnnek fel, ezek a vörös vértekecsek. De ezen vörös tekecseken kivül vannak a vérben számra ugyan kevesebb; de alakra nézve eltérő fehér nagyobb vértekecsek, melyeket fehér vértekecseknek neveznek. Ezek a fehér vértekecsek a májban képződtek, tehát mint legújabb alkotrészei a vérnek ugy tekinthetők, s mozgások útja a májtól a tüdők felé halad, hová elérve eltűnnek, az az átváltoznak vörösekké és a keringést az egész testben folytatják. Egy nehány eme fehér tekecsek közül nem változik által vörössé, hanem megmarad fehérnek és keringését a vörös tekecsekkel együtt vég-

*) Olvastatott a kolozsmegyei tanitó-egylet közgyülésén.

zi. De emlitém, hogy a fehér vértekecsek a vöröseknél nagyobbak és felületök nem oly sima, mint emezeké, mozgások lassubb és inkább az edények falai mellett haladnak, mig a pirosak sokkal gyorsabban hömpölyögnek utjokon tovább. Tökéletesen ilyen mozgást észlelhetünk a csermelyek folyásánál is, hol a finom homok gyorsan tova ragadtatik, mig a nehezebb törmelékeket az ár csak a mart mellett vagy a fenékhez közel hömpölyögteti. A fehér vértekecsek tehát, jól megjegyzendő, a vérerekben renyhébben és lassabban keringenek, mint a kisebb pirosak. Fentebb azt emlitém, hogy a fehér vértekecsek a májból jönnek elő és a tüdőkhöz érve, midőn innen kijutnak, szinöket megváltoztatták. Most az a kérdés, mi történik a vérrel a tüdőben? Hogy erre a kérdésre felelhessek, azt kell megfejtenem, hogy miféle kellékkel kell birnia az egészséges vérnek? Ez a kérdés ugy lesz legkönnyebben megfejtve, ha megtudjuk azt, hogy mi a lélegzés? és mit ér el az élet a lélegzés által? Hogy ezt érthetővé tehessem, egy hasonlat használatát veszem segitségül. Gondoljanak egy fát, mely törzsénél kezdődve legszélsőbb kerületén álló leveléig belől üres volna, az üreg a törzsben volna legnagyobb, az ágak felé keskenyülne, a levélnyelekben már nagyon csekély átmérőjü, az az hajszál vastagságuak volnának az üregek és végre a levelek vékonyfalu holyagcsák üregével birnának. Egy ilyen gondolt üres fa a tüdő szerkezetének vázát tárja szemünk elébe. Az üres fatörzs jelképezi a lélegző csövet, ennek folytonos elágazása a hörgőket, melyek kettősen folytonosan osztódva utoljára a légző holyagcsákban végződnek. Ezen elágazó csövekbe szivatik be a levegő és jut a légző holyagcsákba. Mind a csövek, mind a lélegző holyagcsák belfalát hajszálfinomságu véredények, mint tömött recze hálók, boritják be, melyeknek dús vértartalma a betoluló körlégből mohón szivja magába a körlég élenyét és kibocsátja a már korábbi élenyülés termékét a szénsavat. A légzés tehát az éleny beszivása a vérbe és szénsav kipréselése a vérből. A májban képzett és szénsav taralmu fehér vértekecsek a tüdőben élenyhez jutva, életképes vörös vértekecsekké válnak és igy éltető hatásukat a test többi részeivel is megosztják. Azok a kevés fehér vértekecsek, melyek keringési utjokban nem birtak vörösekké változni, azok, melyek a véredényekben lassan tovább hömpölyögnek; miféle élettani müködésök lesz továbbra és mivé változnak át, arra nézve az élettani vizsgálatok még kellő felvilágositást nem tudtak adni; azonban annyi áll, hogy túlságos szaporodásuk kóros állapotokat, mint sápkor s több efélét okoznak.

Az egészséges vérnél főkellék az, hogy a fiatal vértekecsek a tüdőben bőven láttassanak el élenynyel. Ha a körlég tisztátalan, az éleny mennyiség nem kielégitő, akkor a fehér vértekecsek kellőleg nem élenyülhetnek, és mint tehetetlenek képtelenek lesznek testünk fentartására müködni és nem a test erősitésére, hanem sinylődésére szolgálnak.

Azt a megujulást, melyet fentebb a tüdőben jeleztem, élettanilag anyagcserének nevezik. A testben egész sora van a szerveknek, hol az anyagcsere — ámbár más módon mint a tüdőkben — végeztetik. Azonban ez jelenleg reánk nézve érdektelen.

Sajátságos hogy az anyagcsere a tüdőben nemcsak az ember korától függő, hanem arra még a nem is befolyással van. Feltünő, hogy a férfiaknál az éleny felvétele és ennek következtében a több szénsav kilehellés növekedik; azaz magától értetődik, hogy egy felnőtt férfi több szénsavat lélegzel ki, mint egy növendék fiu gyermek. Egy fél kilo izom müködést véve alapul a szénsav kiválasztására, biztos számitások azt mutatják, hogy az a harminczadik életévig folytonosan szaporodik, azután lassanként száll alább. Nevezetes, hogy a nőnemnél a szénsavnak ilyen módoni kiválasztása csaknem észrevehetetlen. Egy tiz éves leányka teste sulyához képest nem lélegzel több szénsavat ki, mint egy 30 vagy 60 éves nő. — Ezen pontos vizsgálat által nyert számitások arról győzhetnek meg minket, hogy a férfiaknál az anyagcsere sokkal gyorsabb és élénkebb, mint a nőknél. Ugy hogy, ha a mennyiségre nézve egy 8 éves fiu gyermeknél azt mondjuk, hogy az 5, akkor egy 30 éves ifju embernél 13, egy 60 vagy 70 évesnél megint 6-ra száll alá. A nőnemnél ezen szám változások csaknem minden korban változatlanul 6 vagy $6^1/_2$-nél maradnak csak egy b i z o n y o s (t e r h e s s é g) állapotban és az öreg korban lesz a mennyiség 8 vagy respective 7. Miután a szépnemnél a lélegzés által a szénsav kiválás mennyiségben nem oly gyors, mint a férfiaknál, ennek előnyei is vannak; mert a nők a nem kielégitő szénsav kiválás következményeinek tovább is tudnak ellenállani, mint a férfiak, de ennek káros következményeivel szemben annál inkább is szenvednek. Szénsav és éleny mindkettő gáznemü test. Amaz az életre mérges, bénitó és kábitó hatásu, emez éltető és üditő, az életre olyan nélkülözhetetlen, mint az égésre a levegő. Éleny nélkül nem lehet élet, mert nincs táplálkozás. De bizonyos tekintetben szénsav nélkül sem lehetne, ámbár mai felolvasásom tárgya éppen az, hogy a szénsav a legveszedelmesebb méreg. E gáz minémüségét és előállitását, előfordulása helyét azonban hosszasan nem magyarázom, hiszen az mindnyájunk előtt ismeretes. A körlég normalis alkatrészeire sem terjedek ki, csak azt jegyzem meg, hogy 10,000 sulyrészben nem több mint 40 % szénsavnak kell lenni. A más két alkotó légnemben az arány ugy áll, mint 20 és 80 állanak egymáshoz. Ez az arány e földön változatlan, s hol élet létezik, ebben változás nem történhetik? mert ha igen, akkor az mindig az összes lények életének rovására történhetnék. Künn a szabadban káros elegyüléstől nincsen mit tartanunk. De annál több a valószinüség a veszélyre a zárt helyiségekben és e tekintetben első helyen emlitendők az **i s k o l á k**.

Az iskolák légköre minket tanitókat nem kevésbbé érdekelhet, mint a szülőket, kiknek gyermekeit tanitjuk. S tapasztalatból tudjuk, hogy tanszobáink levegője rövid idő alatt a gyermekek tüdő- és bőr lélegzése következtében megromlik. Hogy az itt észlelhető tüneményekkel kellőleg tisztába jöhessünk, kénytelen vagyok figyelmöket számokkal fárasztani, mivel ez kikerülhetetlen. Mert a fentebb szabályúl felállitott 10,000 sulyrész levegőben a 4⁰/₀ normalis alkatrészü szénsavat vettük fel. Azonban, ha azt a vizsgálatot nézzük, melyet Báselben Dr. Breiting Károly a hatóság rendeletére az ottani iskolákban végrehajtott, megdöbbentő, hogy az iskolák körlégében a szénsav tartalom mily magasra emelkedhetik. Pettenkoffer müncheni tanár vizsgálata a szénsavra nézve azon számok tudására vezetett minket, melyeknél a szénsav mennyiség ártalom nélkül a légkörben szaporodhatik és ez 10,000 sulyrészben tehát 10⁰/₀. A Breiting vizsgálatai kimutatták azt, hogy az iskolákban a különböző szellőztetési módoknál 25, 50, 60, 70 és egyes esetekben 10,000 sulyrésznyi légkörben 90⁰/₀-re emelkedett a szénsav tartalom. Az ilyen helyek, önként értetődik, hogy az egészségre nézve mind megannyi nápolyi kis kutyabarlangok és jávai méreg völgyek. E helyen megemlitem, hogy Kolozsvárt ösmerek iskolát, hol félekkora teremben 14 órán át 20 tanitványnál több tartózkodik, 12 pedig ott is hál, a tanitó urak naponta 4 órát szivaroznak is benne, szellőztető készüléknek nyoma sincs, most méltóztassanak elgondolni, hogy milyen lehet ott a levegő?

Mielőtt azt fejtegetném, hogy az iskola levegője az egészségre milyen hatással van, emlékezetökben fel idézem azt a tapasztalatot, hogy bár az előirt szellőztetést, ha a legpontosabban meg tesszük is, feltünő, hogy a tél kezdetével csaknem minden nap veszszük észre, hogy tanitványaink közül egyik főfájásról, a másik émelygésről és bágyadtságról panaszkodva, kéredzik haza. Nagymennyiségü szénsav mérgezések minket nem érdekelnek, különben ez mindnyájunk által ugy is ismeretes. De a lassu hatásu, az idült mérgezést ismernünk és ellene tennünk: mindnyájunk feladata. A derült kedélyü és élénk gyermekek testileg és lelkileg kezdenek restülni; étvágyukat elvesztik, halványok és szemeik bágyadtak lesznek; ingerlékenyek, alvások szaggatott és zavart, az agy müködésében nincs coordinált összhangzat, a szülők megdöbbenve veszik észre, hogy mi lett gyermekökből! A tanitók, kik ezt nem tudják, keresik az okot mindenfelé, ezt nem találva, végre megnyugosznak abban a semmit nem jelentő általános hitben, hogy a gyermeknek megromlott az esze, vagy pedig azt mondják, „tanulhatna, de nem akar." Most, tisztelt pályatársak! gondoljunk szegény falvainkra, azok nyomoru kunyhó lakásaira, s néhol épen ilyen nyomorú népiskolai épületeire és könnyen megérthetjük, hogy a juhok őrzésétől elfogott is-

kolás gyermek, miért fejlődik oly rosszúl az iskolában. De hagyjuk a vidéki népiskolát, itt e városban elég iskola van, és én 9 év alatt több helyt láttam a szénsav mérgezés hatását, s nem fog érdektelen lenni, ha tapasztalatomat röviden előadom. Az iskolák szénsavdús levegője a lélegzést felületessé teszi, lassitja. A májban keletkezett fehér vértekecsek nem oxydálódnak kellőleg, ennek következtében a tüdőben nem lesznek pirossá, a fehérek felszaporodnak, a vérkeringés pályája tömve lesz ilyenekkel, előáll a leány gyermekeknél a sápkor. A vérállomány e tekecsek miatt lassabban kering, kevésbé táplálja az izmokat, ezek satnyulnak, mert az élesitő elemet az élenyt nélkülözniök kell. A sziv izomzata is veszitni fog erejéből, összehuzódásai nem fognak coordinált rythmus szerint történni, előáll a kellemetlen szivdobogás; a hogy megkezdődik ilyen módon az izmok hiányos összehuzódási képessége, a gyermekek kerülni fogják a mozgást, tunyákká, restekké válnak, az agy és ennek idegei izgatólag nem hatnak többé az izomzatra. A távíróhoz hasonlitható összeköttetés, melylyel az agy a többi szervekkel viszonyban van, egyes szervekre nézve csak fél vezetési képességet hozhat létre, és igy a szervek egyenként nemcsak szenvedőkké válnak az éleny nélkülözése miatt, hanem a központi idegrendszertől való függést is egészen felmondják. Az egész izomrendszer s igy a mellkas izmai is elsatnyulnak, összehuzódási képességök, izgathatóságuk a lehető legcsekélyebb fokra hanyatlik, nem emelhetik a bordákat és igy a levegő beszivására a mellkas nem tágulhat; a tüdők többé kellőleg nem telnek meg levegővel és lassanként, kórosan fogyni fog térfogatjuk, ennek következése a rövid, elégtelen lélegzés, a nem kellőleg kiterjedt helyek, névszerint a tüdő felső hegyei, vérpangásra lesznek hajlandók, egy hurutja a a nyákhártyának jöjjön ehez és kész hirnöke áll előttünk a tüdővésznek. Ha ezt a vérpangást nem sikerül eloszlatni, akkor szétbomlik a vér és az ezt vezető szövetek genyben úsznak, a tüdő tönkre van menve. Szerencsére azonban az ily esetek nem oly gyakoriak és a kimenet nem mindig ilyen szomoru. Sőt lehet mondani, hogy az is szerencse, hogy az ilyen megbetegedéseket a szülők és laikus emberek nem kisérhetik ily figyelemmel. Annyi azonban bizonyos, hogy Németországban, az új iskolai rendszer behozatala óta, a tüdővész szaporodott. Schleswig-Holsteinban egy év alatt tüdővészben az összes meghalt egyéneknek csak is egyharmada örökölte ezt az irtóztató betegséget szülőitől, a más kétharmadra egyéb körülménynek kellett befolyni, hol valószinü, hogy az idült szénsavmérgezésnek meglehetős szerepet kellett játszodnia. De nemcsak a tüdő szenved. Kijut a többi szerveknek is a szenvedésből. A bágyadt és fáradt gyermekek támasz után epednek, támaszkodnak ugy a hogy tudnak és arra a mi leginkább alkalmas és legközelebb van. Házi dolgozat, térképrajzolás,

mértani rajz, szabadkézi rajz, egy pár modern vagy klassicus nyelvből stilgyakorlat, erre ma már a 10—13 éves gyermekeknek mind gondolniok kell, vegyük ehez az idült szénsavmérgezést, a satnya izmoknak nincs többé erejök a testet egyensulyba tartani, a gerincz-oszlop elferdül, elgörbülnek a váll és medencze csontok.

Ez utóbbi jelenségek leginkább a leány gyermekeknél szoktak fellépni. De mivel fentebb azt emlitém, hogy a nőknél a szénsavkiválasztás nem oly gyorsan történik, mint a férfiaknál, nem is szükséges, hogy az oly gyorsan távolittassék el a testből, mint a fiu-gyermekeknél és ennek káros hatását nem oly hamar érzik meg, mint a fiuk, mert nagyobb bennök az ellenállási képesség. De a hatás itt sem marad egészen el, a természet ugyan egy ideig küzd az ellene elkövetett merénylet ellen, de fájdalom, a ferdülések a testben a nőknél épen olyan gyakoriak lesznek, mint a férfiaknál.

Czélszerütlen iskola padokra fogták ezeket a hibákat, ám legyen, nem merem ezeknek befolyását egészen tagadni; de annyit állithatok, hogyha a tüdőben egészséges levegő van, a testben egészséges, az az normalis vér, a természet maga fog az elferdülés ellen küzdeni, bármilyenek legyenek az iskola padok alakjai. Megjegyzem, ezt a állitásomat csak ép egyénekre értem és nem beteges vagy vérszegény szülöttekre. Vannak még más betegségek is, melyeket a szénsavmérgezés okoz. A mint fentebb emlitém a fehér vértekecsek száma lassitja a vérkeringést és a mirigyes szervekben vérpangás jön létre, könynyen megérthető tehát, hogy a nagyobb fehér vértekecsek a mirigyekben felhalmazódnak és e miatt ezek megdagadnak, a daganat következménye lob s ennek kimenete genynyes szétesés. Csak nézzünk végig tanitványaink nyakán, ott találjuk azon torzitó forradásokat, melyek ilyen vérpangásnak eredményei. Hogy ez különösen a nőnemre nézve mekkora szerencsétlenség, azt hiszem nem szükséges bővebben fejtegetnem. A fiatal gyermekek csont-szúja hasonló okból áll elő. Továbbá a mint a vérkeringés lassul, az étvágy csökken, a tápszerek kellőleg nem sajátitódhatnak át, az ezekből készitett vér nem fog az élet fentartására kellő anyaggal birni, ennek következménye vérszegénység, az elszegényült vér nem képes az idegeket táplálni, idegzsábák és a gyermekeknél fellépő ideges főfájásoknak mindig az iskola levegője az oka. Ilyen betegek közül a legnagyobb contingens leánykákból telik ki. Nem is habozom kimondani, hogy azok a tulságos igények, melyeket napjainkban a nők szellemi fejlesztésére erőszakolnak, agyrémek és csak is a physikai élet kontójára létesülhetnek. De igen messze vezetne, ha mindazokat a betegségeket elé akarnám sorolni és csak röviden is jellegezni, melyeket az idült szénsavmérgezésből le lehetne származtatni, én csak a legszembeötlőbbeket és mindennapiakat emlithettem meg. Jól megjegyeztetni kivánom, hogy korán

sem állitom, hogy az előszámlált betegségeknek egyedüli oka csak a megromlott levegője az iskolának és hogy az elészámlált betegségek az emlitett sorrendben lépnek fel; mert e tekintetben az egyes individiumok ellenállási képessége, valamint a szervek különfélesége az irányadó. De azt határozottan állitom, hogy a mely helyeken a légkör élenyben hiányos, szénsavban dús, azok a helyek alkalmat nyujtanak a fentebb emlitett betegségekre. S hogy hol vannak e helyek, azt a fentebbiekben talán sikerült kimutatnom. Azt mondhatja önök közül valaki, hogy hála Istennek, az ujonnan épitett iskolaházak az eléirt ventillátorokkal vannak ellátva és igy nincs mit tartanunk többé a légromlástól. Én e tekintetben nem vagyok egészen megnyugtatva, eszembe jut azaz iskola, hol én ez előtt harmincz évvel tanultam, az épület meglehetős rozzant volt, támasztani kellett, a szoba egy negyed akkora, mint a milyenben jelenleg vagyunk és csakis fél ilyen magas, 17 tanuló lakott benne, 7 ott is hált, a tisztelendő rector ur téli időben nagyon a szivünkre kötötte, hogy az ablakot csirizeljük be, ezt a manipulatiot mi pontosan ismételtük is hetenként, sőt ezt kellett az ajtó közepével is tennünk, mert az ketté volt hahasadva, a nedvesség teleáztatta, mi ismét megfoldoztuk, hét és fél évig tanultam ilyen szobában, évenként ez iskola létszáma 120—170 tanuló között változott, megbetegedés sohase jött elé, kivéve a küteges járványokat; atyám volt ez iskola orvosa és pontosan vitt jegyzetei között 1852—1858-ig három halálesetet találtam, hol a halált typhus okozta. Egy ilyen egészséges iskola ma már nincs többé. Most olyan iskolát épitnek, melynek homlokzata legyen impozáns. Oszlopokan nyugszik a porticus boltozata. Virágos lépcső házak — de a levegő nyomasztó, a szobákban festett falak, fénymázas padló, én ezt leány-iskolákban láttam, czélszerütlen ventillatorok, sok gyermek együtt, az ablakot nedves időben nem lehet felnyitni, mert az megrontja a padlót, egy pár csöves szelelőnek kell azt pótolni, a mit a vizüveggel kivül barnára sikárolt légmentesen elzárt falak nem tehetnek. Gondoljanak most tisztelt pályatársak 10-féle tantárgygyal gyötrött gyermekeket a modern új iskolában. Ime önök előtt áll az ó és uj iskola képe! Azt mondhatják, hogy a legujabb elvek szerént épitett iskolák szellőztető készülékekkel vannak felszerelve. Az igaz, csak hogy az még mind kérdés tárgya, hogy ezek a szellőztető készülékek vajon folytonosan tartó szellőztetést hoznak-e létre, mert a tanitási idő alatt szükséges a szellőztetés, nem pedig akkor, midőn a termek üresen állanak. A jó és czélszerü szellőztetésnek olyannak kell lenni, hogy az ember azzal ne sokat bajlódjék, hanem épen mint az erdőben látjuk, hogy a szél a fák leveleit lengeti, de nem érezzük kellemetlen hatását. Ilyen légújitást mi egy iskolában sem érhetünk el; minden, mit e tekintetben tenni lehet, a tanitó gondos figyelmétől és lelkiismeretétől függ. Az

iskolákkal ugy vannak az emberek, mint a kórházakkal. Hajdan monumentalis nagy épületeket épitettek a betegek enyhülésére és ha ezen épületek halálozási statistikáját olvassuk, megdöbbentő a hálálesetek száma. Az Egyesült Államok szabadság háboruja megtanitotta az embereket, hogy a legjobb kórházak a barakkok. Én azt hiszem, hogy a mostani monumentalis iskolák arra fogják az emberek gondolkozását a tapasztalat által vezérelni, hogy a monumentalis iskolák egyszersmind nem a legegészségesebb levegőjü iskolák. Mi lehetne czélszerübb jó levegő tekintetében, mint a tanodákra nézve is a barakkos rendszert életbe léptetni. Nagy városokban e végre szükséges volna a városon kivül helyezni. Az első előny az volna, hogy a gyermekek minden iskolába menés alkalmával egy meglehetős hosszu sétát volnának kénytelenek tenni. Másodszor, az ilyen épületek olcsóbbak volnának és a természetes szellőztetésre alkalmasabbak. Harmadszor a szükséges nagyitás vagy egy helyről alkalmasabb más helyre való áthelyezés nem járna nagy költséggel.

Most már azt is elmondom, hogy én milyennek gondolom egy barakk iskolának a szerkezetét. Soha egy emeletnél nem lenne magasabb, hogy egyenletes világitást nyerjen felső világitása lenne, ezáltal azt is el lehetne érni, hogy a falakat fali táblák felfüggesztésére minden oldalról lehetne használni, másfelől meg volna akadályozva, hogy egyik gyermek a másiknak árnyékot vessen, ugy hogy az utolsó gyermek mindig a legkevesebb világosságot kapja. Továbbá egy alacsony souterain épületből történnék a fütés; az igaz, hogy ez költségesebb volna, de az egészség kivánalmainak legjobban megfelelne, a szellőztetés a falakon át önmagától történnék. De hogy valaha a barakkiskolák használatba jönnek-e vagy nem, azt én most megmondani nem tudom, de ha valaki azt kérdené önök közül, hogy melyik szellőztetési készülék a legpraktikusabb, ezzel a kérdéssel adós maradni nem akarok. Én sokféle ventilator szerkezetét láttam, de a mint fentebb is mondám folytonos szellőztetést egy sem ad. Az ablakokat az iskolában még nyári időben sem tanácsos nyitva tartani, mert a mi legkönnyebben megtörténhetik az, hogy a gyermekek egy vigyázatlan pillanatban pajkosságból az ablakon kieshetnének, továbbá a lárma és az utczák pora ezt néha nem engedi. A legczélszerübb szellőztetők az ugynevezett csapó-ablakok, melyeknek szerkezetök nagyon egyszerü: Az ablakráma a középen horizontalis fekvésben két csapon fekszik, ilyen ablakokkal kettős ventillatiot lehet elérni t. i. tiszta levegő bevezetését és a tisztátalannak kivezetését. Az ára nem kerül többe, mint más közönséges ablaké.

Most midőn nemzetünk nevelésének előmozditására minden emeltyü mozgásba van hozva, haladunk rohamosan, talán még igenis gyorsan. Rövid idő alatt a multat kipótolni nem lehet. Sok évi tanulás, hosszas tapasztalat, egészséges törvényt

adhat. A zöld posztós asztal nem mindent. A mi intézeteinkben általában tanitványaink naponta 6 órát töltenek szénsavval túlterhelt levegőben, ehez jön naponta 2—3 óra házi dolgozatokra, még egy müvészeti extra óra, ez kerekszámban teszen $3^1/_2$ órát, összesen egy nap $9^1/_2$ órát, ha ebből $1^1/_2$ órát levonunk, mely a menet és jövetre és a szünidő perczeiből számitható le, még naponta 8 óra marad szénsavas athmospherába töltendő, mit gondolnak tisztelt pályatársak ezen $1^1/_2$ óra paralisálni fogja 8 óra káros hatását, én azt hiszem nem! Én 9 évi tanárkodásom és 10 évi orvosi gyakorlatomban azt nem igen vettem észre, hogy a gyermekek a tanulástól könnyen megbetegedtek volna. A gyermekek az iskolában olyan szellemi táplálékot nyernek, melyet a szülői háznál nem kaphatnak, de e szellemi eledelek feltálalásánál ne feledjük testök physikai erősitését se. A fiugyermeknek e modern korszakban az általános védtörvény értelmében a hosszu szellemi tanulás után jön az egy évi katonáskodás vagy a három évi sor szolgálat és itt talán sok elmulasztott dolog kipótolható az izmok gyakorlatát illetőleg. De gondoljunk a nőkre is, honnan kapunk egészséges anyákat népünk számára, a nő emancipatio terjed, az anyák nyolcz éves cursusok után epednek, azt hallottam, a nők képesek mindenre, csak a férfiak igájából egyszer kiszabadithassák magokat, lehetnek kovácsok, gyógyszerészek, orvosok, ügyvédek, tanácsosok, ministerek hiszen császárné ugy is volt közülök sok. De az igaz, hogy azt nem hallottam soha egytől sem, hogy szeretne lenni baka, jáger, huszár vagy kanonir. Pedig egyenlőség közös teherviselést von maga után! A sas, ha magasra száll és a nap felé tör, van hozzá tüdője, hatalmas szárnya és bámuljuk erejét; próbálja meg csak a kis ökörszem ezt tenni, mosolygunk merészségén . . . .

Dr. BARTÓK ISTVÁN.

AZ UNITARIUS PAPSÁG TÁRSADALMI HELYZETE.

Mig az ember a társulás destinaló törvényének kényszeszeritő hatalma alatt emberre támaszkodni kénytelen: mindaddig az ugyanazon hazában lakó polgárok egyesülete — a társadalom — befolyása alól az egyén kivéve nem lehet, sőt annak biztonsága ennek létfeltételét szabja meg. A mig a „do, ut des facio, ut facias“ szabályozza a világot s benne a társas élet folyamát, addig a társadalmi jólét előidézése az embertől munkát követel. És az ember, a munkamegosztás által a társasélet feltételeinek biztositásához hozzá járulva, akkor lesz valójában egyénné, midőn a társadalom behatásaira visszahatni elég erős. Ezen az álláspونton azután ember és társadalom kölcsönös fogalmakká s egymásra nézve egymást biztositó tényezőkké alakulnak.

E viszony ápolása, erősbitése egyenként és összesen a társadalom bármely rétegét alkotó egyéneknek első kötelessége. Azért viszont számukra a társadalomnak oly helyzetet kell biztositani, melyben a czél megvalósitásához hozzá járulhassanak.

A feladat, mit a társadalom eleitől fogva a pap elébe szab, elég világos: legyen ember és keresztény! Mint ember tekintsen testvérének mindenkit, a ki Krisztust követi és tiszteli; mert ő általa lesz az egyház a társadalom élete. Mint keresztény, tegye a hatalom és önzés közé a szeretetet, jótékonyságot és áldozatkészséget; mert ezek alkotják a társadalmat összetartó kapcsolatot. Ne csak a templomban végezze lelki tisztét, hanem tanitva a fiatalokat, sirva az özvegyekkel, virrasztva a betegek felett, sőt halálukban is gyámolitva, felejtse övéit s magán ügyeit, melyek az emberek között emberré lenni késztetik, mert csupán akkor védi éber figyelemmel az egyház ügyét, azon egyházét, mely nélkül megszünik a tiszta kereszténység, s a társadalom atheismus martaléka lesz.

Ha e feladatot most egyedül az unitárius papságra vonatkoztatjuk, de elismerjük, hogy e testület tagjai a nyomasztó anyagi viszonyok terhe alatt, a papság számára kimért pályakörben lassan mozoghatnak, mégis bizonyos jogos kivánalom tőlük is követeli, hogy a babér-koszoru elnyeréséhez a jobb és gyorsabb versenyzők között ott legyenek, nem méltán kérdezhető-e: vajon a társadalom e nagy versenyhez kezükbe méltó fegyvert adva, a feladat megoldásához igényelt helyzetet számukra biztositotta-e?

A társadalom az unitárius papságot ezelőtt 300 évvel a hierarchia kötelékéből feloldotta. A nem rövid idő alatt szün-

telen arra törekedett, hogy magába beilleszsze. E törekvés alapján a mult három évszáz három korszakra osztható. Az első a XVI-ik évszáz közepétől a XVIII-ik évszáz közepéig terjed. Ez a pap-marasztás korszaka volt. A második korszak a XVIII-ik évszáz közepétől az 1840-ik évig tartott. Ez a paprendelés korszakának tekinthető. A harmadik korszak 1840-től a jelen időig terjed és a papválasztás jellemzi. Mindenik korszak átalakulását az emlitett társadalmi törekvés hozta létre; mindenikben a papság társadalmi helyzete a korszak szerint változott. Sőt a mily határozatlan volt ama törekvés, a papság helyzete is épen oly ingadozó.

A papmarasztás korszakában a pappal igen könnyen lehete elbánni. A hallgatók népszerünek vélt vezetői, legtöbbször földesurai, csekély okok által boszus indulatra ragadtatva, a pap sorsa és helyzete felett tetszés szerint itélhettek; mert gyakran az ellenszenv le sem csillapodhatott, már jött az év vége, a mikor érvényre emelni lehetséges volt azaz elhatározást, mely a boszus indulat hevében igy tört ki: „tisztelendő pap uram az én kenyeremből többet nem eszik.“

E korszakban az unitárius pap bármi más hivatalnok és társadalmi tag lehete, de pap nem; mert ha jó kulcsár nem volt, ugy az év végén a marasztás alkalmával ellene vád gyanánt hozták fel ama tiszt elhanyagolását, a mi a marasztásnál papi állásának ingataggá tevésében nem csekély fontosságu érv volt. Ha a tisztelendő urnak nincs elég physikai ideje, hogy a pátronus udvarában régiusságot folytasson, ugy marasztatni nem fog. Elmehet. Majd kapunk pontos regiust. És a köznép szavazott legtöbbször a vezetők akarata szerint, igen gyakran azon parancsnokok általi sugalmazás után, a kik nem egyszer mást vallást követő udvari tisztek voltak. *)

A társadalomra nézve e korszak nem volt unalmas, sőt visszásságai mellett is annyira tetszett, hogy közel két évszázig tartott a nélkül, hogy valaki megváltoztatására szót emelt volna. Ily viszonyok közt a pap társadalmi helyzete annyira ingatag volt, hogy neki hizelgőnek, ámitónak kellett volna lennie, ha az év végén hivatali állását mindenkép biztositani akarta volna.

Igy lett e korszak inkább jellemrontó, mint szilárditó, midőn a papság szolgai szerepre volt kárhoztatva; mert a nép a hatalmas pátronusok érdeke ellenében egy szánandó egyén méltányos, de képzeltnek vélt és tartott jogát mérlegbe vetni sem elég erős, sem hozzá valamennyire is felvilágosult nem volt. Eszmélni! ki akart, ki merészelt volna?

Mind ez egészen 1778-ig tartott, mikor a rendelés korszaka, mint oly esemény tünt fel, melyben a hatalom a hivek kezéből az egyházi kormányéba került. A változáson kapva

---

*) A szabad székely hivekből álló ekklézsiáinkra is találnának az itt mondottak?
Szerk.

kapó papság, minthogy helyzetét javulni hitte, zsinatilag a rendelés törvényesitését 1778-n a szt.-ábrahámi, 1794-n a korondi és 1799-n a sárosi zsinatokon kimondá.

A papság az első korszakot eléggé megbünhödte volt; ezt világosan bizonyitja az, hogy a zsinatokon tulnyomó számban levén, örömest változtatott a fenálló rendszeren, minthogy a változtatástól sorsa javulását várta.

E látszólagos javulás elébb nem következhetett be; a szabad szó nem volt birtokában a papságnak, mely féltette kenyerét, mivel a panak kellett hallgatni, türni, de kellett szólani pro pane . . . Ő egyedül Isten igéjével harczolhatott, de csupán addig, mig valakinek érdeke azt kivánta, hogy a harczczal felhagyjon. Az initiátivát mástól kellett várnia. Ily méltatlan helyzetben oly hosszas ideig szenvedtetni a papságot, nem szép dicsérete az emberi jogok tiszteletben tartásának, melyből bármi csekély rész az unitárius papságot is megillette volna.

De a második korszak sem volt kedvező a papság társadalmi helyzetének javitására; mert ha eddig erkölcsi fogyatkozás nélkül sem volt biztos egy papi állás bár két évig sem, hanem a leszavazások következtében, — ha más községbe áthelyezni nem volt lehetséges — a pap földönfutó lett családjával együtt és oly út nyittatott számára, melyen más paptársa elleni hizelgéssel és hasonlóan kevéssé nemes eszközökkel viaskodva nyerhete foglalkozást; ugy az uj-kornak törvényes bevezetése után is a papságnak igen hamar kelle arra ébredni, hogy most a méltatlan megtámadások következtében létesült gyors rendelések miatt, társadalmi helyzete épen olyan bizonytalan, a milyen korábban volt. A társadalom habozott e kérdés felett véglegesen határozni: van-e szükség állandóan a papra vagy nincs? E határozás következménye lett az, hogy a paprendelésre vonatkozó törvény több évben vitatás alá vétetett, mi mellett e törvénynek többszöri megujitásai azt is igazolják, hogy a rendelés korszakát kényelmetlennek találta a hallgatóság és előbbi jogai visszavivására kisérleteket tett.

Ily tusában a papság helyzetének a társadalomba beleillesztése, egyik szélsőségből a másikba esett. Mig az első korszakban alulról jött a nyomás fölfelé független, addig most fölülről lefelé ugyan ugy.

Itt azonban a hivek is érdekelve levén, e korszak nem tartott oly soká mint az első, mert mig a világi elem vivott a marasztásért, addig a papság mint kevésbé roszat, saját álláspontjáról, védte a rendelést.

Ez a védekezés szülte, hogy a második korszak hatvankét évnél tovább nem terjedt. Mily csodás rövid élet ez, a felsőbbség hatalma számára, a népek hatalma felett!

E korszakban a mint csekélyebb és kevesebb érdekek müködtek a papság helyzetének ingataggá tevésében, ugy a nyomás is kissebbedett. De ha a hiveknek meg is volt nehezitve

hogy a papot oly könnyen száműzzék,mint az első korszakban, mégis az a felsőbbség előtt kegyvesztett, vagy az esperesek által kevésbé kegyelt papokkal s főképpen a szabadabb nézetüekkel megtörtént. Vacans pap akkor is volt. Siralmas papi helyzetet kölcsön kérni ekkor sem kellett.

Ha egyoldalu sérelmes panaszok emeltettek — különösen az esperesek véleményadása nyomán — a hatóság rendelete jött és ment. Az 1840-ik év utáni kicserélések eredete e korszakban kereshető.

A papnak most is urat kellett keresni. Állása némileg biztos ezáltal lett. E biztonságot is azonban a „gratia magnatum“. . . oly módon fejezi ki, hogy abból következtetni lehet, miszerint e korszak sem ismerte Eötvös amaz állitását: „Ki Isten szolgája, az nem keres földi urat.“

Ezek szerint e korszak sem biztositá a papság társadalmi állását, annyira, hogy az 1794-ik évben, tehát a kezdet után alig tizenhat évvel a subplantánsokat illetőleg törvényt hozni szükséges volt.

E törvény létrejövése által bizonyitja, hogy a társadalomban elterjedt törvénytelen szokások hatása alatt, maga a papság is erkölcsében megromlott; mert egy-egy hizelgő a felsőbbség kegyét elnyerve, megásta paptársa alatt az örvényt és ennek társadalmi állása romjain keresztül, kivánt jövedelemhez jutott. Ebből világos, hogy az atyagyilkosságra első helyen okot az alaptörvény adott, miért ezt módositva, annak megszüntetéséről is a subplantánsok ellen hozott törvényben gondoskodni kellett.

De a törvény, sajnos, csak irott § maradt. Ezt bizonytja az a tény, hogy a papság társadalmi helyzete a törvény megerősitése után sem javult. Sőt nem hogy a törvény ama régi szokás elfojtását eszközölte volna, hanem a § mellett is, ez a harmadik, vagy a papválasztás korába által szállott; mert jelei ma is észlelhetők.

Innen magyarázható ki ama tény, miszerint igen csekély szent irigység is képes néha a papot, érdekén kivül, subplantiora ingerelni, különösen az olyat, ki a pohár hajtogatás mesterségével kitűzött hivatalát összetéveszti. Van példa rá, hogy a józan életü és tiszta erkölcsü papot paptársa azon elv alapján, hogy a Krisztus is a bűnös publikánusok és vámszedőkkel evett és ivott, elitélte azért, hogy a borméröknek nem oly benső látogató barátja, mint az ő igaz keresztény felfogása szerint lennie kellene.

Minthogy „exempla docent“ emlitsük-e, hogy elég szerénytelen volt arra, hogy az ilyen papot kevély farizeus és irásudóhoz hasonlitani merészelje. De itt talán „exempla odiosa“... legyen elég azért ennyi, tény maradván az, hogy a subplantatio utja ma sincs eltorlaszolva, sőt ezen fel nem hagyott uton található hidon mennek át az átcserélések.

Ezt a két első korszakból örökölt hibát megszüntetni, a választás korszaka van hivatva; miért azt czélzatosan törekvései közé kell foglalnia; mert e lesz ama talizmán, mely a papokat meg fogja óvni attól, hogy egymásnak ellenségei legyenek. De egyszersmind a hivek lelki békességének gyógyszere s a Krisztus anyaszentegyházához illő békességes élet létalapjának is megvetése lesz az.

Az 1840-ik évvel kezdődött papválasztási korszakot, az ugyanakkor Bölönben tartott zsinat határozatai nyitották meg. A határozatokat 1845-n a h.-almási zsinat részben tökéletesitette. De azok jelenben ugy a mint irva vannak, a papság társadalmi helyzetének kellő biztositására elégtelenek; mert azok mellett is a pap igen nagy mérvben, a kepefizetés terhét megunt hivek, vagy bármi más csekély ok miatt iránta ellenszenves egyházközségi tagok haragjának áldozatul oda van vetve. A bölcscsé szegődött szóvivők csekély népszerüséget szerezve, nehány elégedetlen panaszosnak nem teljesen tisztességes ügye védelmében nem egyszer, mint pártfogók lépnek fel. Minthogy ily körülmények között, sohasem a bűn és annak nagysága, annál kevésbé a tényálladék, hanem a személy lesz irányadó az itélet meghozatalának sürgetésénél, s világos, hogy a papnak kell eltétetnie. Sőt igen gyakran a bűntényről, melylyel az illető papot vádolják, valamit érő bizonyiték nincs; de mivel fel van téve, hogy ő azt elkövethette volna, azért ekklézsia változtatásra itéltetik. A pap által akaratlanul bár, de véletlen elkövetett csekély sérelem miatt, a hivek közül némelyek boszutól lihegve álszent arczulattal követelik, hogy a pap, ki tulajdonkép fenyitésnél többre nem méltó, állásától felmentessék. Czéltalan száll ki aztán a békebiróság is; mert a pap számára nincs megbocsátás; nincs, mert ama magasztos elvet siker nélkül tanitja, sőt ez ma olyan orvosság, mit mindig az orvosnak, nem pedig a betegnek kell bevenni.

A rágalmazókat nem utasitják rendre, mert félni lehet, hogy a következménye vallásváltoztatás lesz. A pap megbüntethetlen; mert az ide vonatkozó §-ok holt betükké váltak, de ha nem váltak volna is azokká, már azokká válnának, minthogy megbüntetés késve soha sincs, hanem állásától való felmentés vagy továbbitás. És itt alku nincs; mert a rendes pap állására található egy bizonyos aspirans, ki háttérben állván, érdekében hangzatossá lesz: „jobb egy embernek elveszni a köznépért.“ S ez elv és hamis indok alapján azután egy szép reggelen a bepanaszolt pap, mihelyt alkalom van rá, ki lesz cserélve; következőleg élete hosszáig tartó büntetésre van itélve, melynek végrehajtásából azon öröm származik, hogy szerencséje torán egy felmagasztalt valaki más, — egy vagy több esperessel heted izig rokon — iszik, „magnum áldomást“!

E tények sürgősen követelik, hogy az esperesi omnipotentia, mely ezen kellemetlen esetekben a helyett, h o g y

éles tapintattal, a kedélyeket igaz őszinteséggel kibékiteni tudná, nem egyszer az ügy bebonyolitására hat, miért mai korban tulélte magát, — minél előbb az ilyen ügyekben „köri tanácsok" által legyen helyettesitve, oly módon, mint azt már 1867-n az udvarhelyi egyházkör javasolta. Mert egyfelől mig e tanács állandó erélylyel és kivánt tapintattal fog a hivek és pap békességes együttélésére közvetitően hatni, addig másfelől hivek és pap között amaz omnipotentia téves kicsapongásai sem okozhatnak kiengesztelhetlen ellenszenvet. E reform által megszüntethető a vágy egyesekben a folytonos vádaskodás iránt és a bepanaszolt papnak, ki rendes kereset utján megfenyitésnél magasabb büntetést nem érdemel, tévedésekkel teljes ügye nem lesz felfujva egész a szétpattanásig.

A pap maga iránt ellenszenvet gyakran azáltal ébreszt, ha egyháza javáért küzd és annak jogait védi, a mely védelem egyesek érdekével ellenkező lehet. Ha a közjó elémozditását czélzó adakozásra felhivó beszédet tart, ez elég nagy ok lesz azoknak, a kik adakozni nem szoktak, annál kevésbé akarnak, hogy a papot ne sziveljék. Azért sok pap a szent ügy védelmében is elveszti népszerüségét, S minthogy őt biztos törvény nem védi, azért ha felfüggesztése vagy elbocsátása egyenesen kérve nincs is, félnie kell az alaptalan vádak által okozott megtámadásoktól. Igy kerülnek aztán a jelen törvények hiányossága miatt nyilvánosság elé oly dolgok is, milyenek e lapok 1880. évi juli— aug. füzetében a Torda-Aranyos köri papságról állitva vannak. Sőt mindenik pap félhet paptársától, mert a subplantatio ördöge ma is él! . .

Ilyen a jelen, olyan volt a mult, melyek az unitárius papság társadalmi helyzetéről világos képet tárnak előnkbe, s a melyeknek kecsegtetőbb szinekkel való ecsetelése egyenlő rangu volna azon kétes értékü tagadással, miszerint a papság méltóbb társadalmi helyzetet nem érdemel, a mivel szemben azonban felesleges körülményesen bizonyitani azt, hogy ha a világon egy hivatal sincs olyan, mely a tévedést annyira kevéssé türje meg, mint a papi és ha a pap arra van hivatva, hogy az egyház, a mely saját szabadságával minden más társulatot véd és biztosit, az ő közremüködése által fenállhasson, azért, hogy a társadalom életévé váljék, akkor a pap társadalmi helyzetét a jelen mostoha viszonyoktól függetlenné kell tenni; mert szegény papok, a kiknek buzgalmát mérsékelni és tetszés szerint igazgatni lehet, teljesen bizonytalan helyzetben ama czélt, a melyre hivatva vannak s a feladat megoldását, mit tőlük a társadalom vár, nem valósithatják meg.

Épen azért a papság társadalmi helyzetének biztositása végett inditványozni és az egyházi főhatóság figyelmébe ajánlani kell:

A) hogy a pap valamely állomásra, választás utján, kineveztetvén, onnan elmozdithatlan*) legyen.

B) hogy mindenik pap élete hosszáig fog kineveztetni.

C) hogy egy papi állomás sem nyilvánitható megnyiltnak máskép, mint:

a) halál, b) lemondás, c) választás utján történő jobb állomásra való előléptetés, végre d) fegyelmi kereset alapján történt végelbocsátás után.

D) hogy minden belső embert és egyházat illető kérdéses ügyekben egy „köri tanács“ járjon el és ha az ezáltal nem tisztázható ügyekben itélet hozandó, az egyházköri alpapiszék ki ne kerültessék. Szünjék meg valaha az egy fő — az esperes — általi informatio. Sem püspök, sem E. K. Tanács, belső embert és egyházat, vagy espereseket illető kérdéses ügyben ne érintkezhessék mással csakis a köri tanácsal, melynek elnökei az esperes és egyik köri felügyelő gondnok. Az esperes maradjon szorosan az administratio mellett. És ha a pap hibái bizonyitottak, a hibák nagysága szerint a „köri tanács“ kérje, mintegy ügyész: a) a fenyitést, b) pénzbirságot, c) az állomástól való bizonyos időre felfüggesztést, d) végelbocsátást, e) hogy alaptalan vádak miatt az egyházak és egyesekre nézve is x. fenyitést, y. egyházhatósági dorgálást hoz a „köri tanács“ javaslatba; sőt gonoszabb foku rágalmazás és becsületsértés esetén az egyházak és egyesek megbüntetését külső törvény által is fogja eszközöltetni és semmi szin alatt nem türi, hogy a pap erkölcsi tekintélye csorbát szenvedjen.

E szabályok által annak a sok lelki békétlenségnek, a mi egy sikerülhető cseréig, ma papot és hallgatókat egyaránt izgalomban tart, véghatára meg lesz szabva.

Ha az egyházközség tagjai tudják, hogy a pap kisebb vétségekért el nem bocsátható, hanem büntethető, akkor állitását bizonyitva, büntetést kér és az ellenszenves embernek boszuszomja ki lesz elégitve, de a papnak is büntetése fokozatos s a mellett társadalmi állása biztos. Sőt akkor a subplantationak sem lesz semmi hatálya, minden pap meg lesz mentve az alaptalan vádaktól való félelemtől. Ha valaki a büntetés fokozatainak alkalmazása után a végelbocsátást nem kerülhetné el, akkor más egyházközségbe, ujabb botrányok előidézhetése végett, nem rendeltetnék, sőt hibáját a társadalmon keresztül hurczolva, nem terjesztené és a „vándor pap“ czimre szert nem tenne.

Minthogy e nézetek a kineveztetés szabályaira is visszahatnának, ide vonatkozólag módositás gyanánt legyen megemlitve, hogy az egyházi hatóság nevében a fiatal kezdő papnövendékeket, kik képesitéssel birnak, a főtisztelendő püspök ur ideiglenesen egy évre nevezné ki. Ha ő ezen egy év alatt erkölcsi életében kifogástalannak bizonyult, akkor az egyházközség által az év végén azonnal teendő felterjesztés alapján, három évre, mint rendes papot a főtisztelendő püspök ur meg-

*) Nem lesz sok? Szerk.

erősitené. Ha e három év alatt panasz ellene emelve nem volt, — vagy ha volt is, de azért büntetés alá nem eshetett, — akkor hivatalában véglegesen megerősittetvén, felszentelhető legyen.

Midőn ilyen szabályok által a pap társadalmi helyzete biztositva lesz, a pap nyugodt önérzettel fog szolgálni a társadalomnak, mert tudni fogja, hogy a munkamegosztás által ő is a társadalom jövőjének biztositásához a tiszta vallás terjesztése által hozzá járulván, egy folyvást nélkülözhetetlen társadalmi tényezővé vált.

EGYED FERENCZ
h.-szt.-páli unitárius pap.

EGY SZÉP KIS FALU.

A Firtos hegy oldalán fekvő Firtos-Váralyának nem hátahuppás, gondos mivelés után is kevéssé termékeny határáért, a Firtos hegy tetején zöldelő zabvetésért, a körülötte elterült erdőségért, hanem a benne mutatkozó életért adtuk a „szép“ czimet. A számok tanuskodnak e mellett.

Van a községben 33 rendes tanköteles gyermek; ezek közül iskolába jár 31; ismétlő iskolába járni köteles van 14, ezek közül iskolába jár 13.

A közoktatási minister legutóbbi jelentése szerint bátran állithatjuk, hogy hazánkban nincs oly más helység, melyben az ismétlő iskolába ekkora contingens járna. A gyermekek és növendékek nemcsak járnak iskolába, hanem jó tanitásban is részesülnek.

És ez iskola a tanfelügyelői hivatalos kimutatásokban talán a zugiskolák rovatába van bevezetve; mert nincs oklevéllel képesitett tanitója, hanem az ekklézsia papja egyszersmind iskola-tanitó is.

Sokan nyomoruságnak tartják, hogy unitárius vallásfelekezetünknek, sőt a hazánkban levő más protestans testvér felekezeteknek kebelében több helyt a pap egyszersmind iskolatanitó is. Részemről épen nem nyomoruságnak, hanem a maga rendén levőnek tartom, sőt ohajtanám, hogy minél több helyt legyen, sőt kivánatosnak tarom, hogy a papság mindenütt tevékeny részt vegyen a gyermekek és növendékek tanitásában, mert csak ugy felelhet meg missiojának.

Örvendek, hogy többek között a f.-váralyai viszonyt, mint igazoló tényt, felmutathatom.

A jó iskola és jó vezetés meglátszik a népen: az iskola mellett bekeritett faiskolát tart; közös munkával zabot termel, ebből és más javadalmából a mult évben 229 frt 20 krt adott egyházi és iskolai czélra; ily módon saját erején 1110 frt 96 kr. tőkét teremtett különböző czélokra.

Két árnyfoltot látok a szép képen. Ha most már 843 frtra nőtt *tanitói alapját*, a czélból gyüjti, hogy iskola-tanitót állitson be, ebben a nagyravágyás hiuságát látom, hisz szemmel látja, hogy iskolája ügye igy jól foly. Gyarapitsa ez alapot, de kamatait a papi javadalom gyarapitására, hogy papja a megélhetés gondjaitól ennyiben is könyitettve, több időt szentelhessen a tanitásra. Másik árnyfolt, hogy a fenirt egész tőke az ekklézsia egyes tagjain

fekszik adósság gyanánt. Azt állitják, hogy valamely ország annál gazdagabb, minél többel adós önmagának; hadd legyen boldog ez elmélettel bárki. Én inkább szeretném, ha az irt tőke kamatait az egyes tagok helyett valamely pénzintézet vagy az állam fizetné az ekklézsiának.*)

K. A.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

A keresztyén egyház történelme. Irta Varga Lajos, sárospataki theologiai tanár. I. kötet. A reformatio előtti korszak, vagy a katholicismus fejlődése, az egyház egyetemes uralma és hanyatlása. 529 lap. E nagy szorgalommal s forrás ismerettel irt mű több mint 33 ivet tartalmaz s bevezetéssel van ellátva. Az egész munka három kötetre fog terjedni; a második kötet tárgyalni fogja a reformatiotól a XIX. százig terjedő eseményeket, a harmadik a XIX. száz vallási és egyházi mozgalmait ismerteti s egy-egy kötet terjedelme 25—30 iv lesz; a jelen kötet ára 4 frt.

Ha vannak is e műnek hiányai, azok az előnyei s jelességei mellett eltünnek. Ilyen előnyök: a czélszerü beosztás, vonzó és jó magyaros irály; az események helyes felfogása és elfogulatlan birálata. A tényeket s elveket kellő megvilágitásban állitja előnkbe s a legnagyobb részletességgel öleli fel az egyház minden mozzanatát. Az egyház megalapitása, üldözése, az alkotmány fejlődés, hitágazat, cultus, művészet, tudomány, reformtörekvések, az egyház külső és belső küzdelme stb. élethűen vannak előadva benne. S épen ebben különbözik a „Hase-féle“ egyháztörténelemtől, melyben az események oly tömötten vannak előadva, hogy az inkább olyanok kezébe való, kik már az egyháztörténelemben jártasak. Részünkről nagy elismeréssel vagyunk szerző iránt, hogy e valóban protestans szellemtől áthatott kézi könyvet megirta a papnövendékek s a müvelt közönség számára. Reméljük, hogy a következő kötetek is hasonló szellemben, elfogulatlanul s igazi tárgyilagossággal (mert erre a reformátio tárgyalásánál épen szükség lesz) lesznek megirva. A már megjelent kötetet pedig a legmelegebben ajánljuk az érdekeltek figyelmébe.

A Protestans Theologiai Könyvtár XIII. kötete. „Magyar Protestans egyháztörténelmi monographiák“ 144. l. Korábban jeleztük volt, hogy a Magyarországi Prot. Egylet a theologiai könyvtár következő három évi cyklusára a magyar. prot. egyház történelmének kiválóbb mozzanatait ismertető monographiákat fog közrebocsátani. Ebből az első kötet a fenti czimmel a következő tartalommal jelent meg: Bethlen Gábor és a kassai pap. Irta Szilágyi Sándor. Beliczay Jónás életrajza. Irta Karsay Sándor superintendens. Vázlatok a papszentelés multjából, különös tekintettel a beregiekre. Irta Szeremlei Sámuel. Az erdélyi református egyház közoktatási állapota a mult században. Irta Jakab Elek. Az eperjesi mészárszék. Irta Szeremlei Sámuel. Adatok Décsi János életéhez. Irta Szabó Károly.

Az iskolázás jelene Angolországban czimü munkára bocsátott ki aláirásra felhivást Felméri Lajos a kolozsvári magyar kir. tud. egyetemen a nevelés-tudomány ny. r. tanára. A mű az angol iskolázást fogja ismertetni három részben, az első részben a népiskolázást, a másodikban a középoktatást, a harmadikban a felső oktatást tárgyalván. Felméri tanár már több év óta tanulmányozta az angol nevelési és oktatási rendszert s az 1879/80 isk. évet pedig épen abból a czélból, hogy közvetlen tapasztala-

*) Ez ekkla derék ifju papja: Kozma Dimény. Szerk.

tokat szerezzen, Angliában töltötte. Müvének már nagy érdeket kölcsönöz az a körülmény, hogy ama nagy nemzet miveltségi tényezőivel foglalkozik behatóan, mely fejlődésében, szokásaiban és jellemében s igy nevelési rendszerében is feltünőleg elüt a continens összes mivelt nemzetéitől. Érdekkel várjuk a felhivásban igért összehasonlitásokat az angol és hazai közoktatásügyünk egyes köreire nézve. A hazai közoktatásügy eddig csaknem kizárólag a németben találta forrását és formáját. Nagy ideje volt már, hogy más rendszerrel, más iránynyal is ismerkedjünk, s főleg azzal a nevelés és oktatási rendszerrel, mely az ismeretmennyiség közlésénél a tehetségek és a jellem fejlesztését, az egyén szellemi és erkölcsi erőinek önállósitását mindig inkább szemelőtt tartotta és tartja, mint bármely más fenálló nevelési rendszer. S midőn e szempontból t. dolgozótársunk müvének megjelenésére örömmel várunk, egyszersmind melegen ajánljuk a nevelés és oktatás minden munkásainak és barátainak figyelmébe. A 36—38 nyomott ivre terjedő két kötetes munka aláirási ára: 3 frt. Külön előfizetést is elfogad a szerző, az első kötetre (népiskolázás) 1 frt 50 krral; a másodikra (közép- és felső-oktatás) 2 frttal. A megrendelési határidő május 20-ig terjed. Az első kötet május végével jelenik meg. Gyüjtőknek 7 teljes vagy 10 rész-példányra tisztelet példány adatik.

A Székely Mivelődési és Közgazdasági Egyesület ötödik évkönyve 1880-ra. Szerk. Buzogány Áron egyl. titkár. A jelesen szerkesztett évkönyv az 1880. közgyülésen tartott emelkedett szellemü elnöki beszéden és a nagy szakértelemmel összeállitott titkári jelentésen kivül az alapszabályok módositását s Báró Kemény Endrétől a Székely és Magyar czimü szép költeményt, Téglás Gábortól Tájképi vázlat a Székelykő és vidékéről czimü jeles értekezést és György Endrének A székely ipar keleti missioja kiváló figyelmet érdemlő czikkét stb. foglalja magában. A Székely-egylet évről évre nagyobb körre terjeszti ki müködését s vagyoni állása is mindinkább gyarapszik. A mult évi összes bevétel: 13383 frt 10½ kr. Kiadás 3764 frt 29 kr. Jelenlegi egyleti vagyon: 9618 frt 81½ kr. Az évkönyvet ajánljuk olvasóinknak különösen azért, hogy az az egylethez csatlakozásra buzditsa.

Magyar Prot. Egyh. és Isk Figyelő márt.—áprilisi kettős füzete (III—IV.) a következő gazdag tartalommal jelent meg: Révész Imre. Czelder Márton. Hégel bölcsészeti rendszerének vázlata. Dr. Heiszler József. A vallásos rajongók forradalma. Csuthy Zsigmond. Az ősidőkből. Venetzianer Sándor. Az illetéktelen keresztelések. Filó Lajos. Énekeskönyvünk. Ivánka Sámuel. Töredékek a magyar ref. énektörténelemből. Kálmán Farkas. Missiói közlemények. Láng Adolf. A keresztyén archetyponok *) Vári Szabó Sámuel. Történeti adatok. Közli Fördös Lajos és Koncz József. Egyházi szemle kül- és belföldről stb. Megjelent az Evangeliumi Lelkészi Tár. IV—V. füzete is, Révész Bálint, Győry Vilmos, Czelder M. stb. hozva jeles egyh. beszédeket. „A Protestans Pap“ 6. számának érdekes tartalma: Oh maradj velem (hymnus). Visszáságok. Virágvasárnapi egyh. beszéd. Husvéthi egyh. beszéd. Esketési beszéd. Az isteni tisztelet reformjáról. Cura pastoralis. Lelkészi iroda. Különfélék. A „Prot. Pap“ szerkesztői e füzetben arról is értesitnek, hogy az általuk kiadandó, előbbi füzetünkben jelzett, munkája Geroknak: „Apostolok cselekedetei bibliamagyarázatokban“ az ők kiadásukban nem jelenhetik meg, mert Nt. Garzó Gyula ur, a „Gyakorlati Bibliamagyarázatok“ kiadó tulajdonosa sietett szerzőtől s kiadójától az általuk már

---

*) E czikk a „Prot. Egyh. és Isk. Lap.“ f. évi 6. számában a „keresztény és keresztyén“ szóra szerkesztőségünkből megjelent czikkre iratott. Feleletünket erre l. csakugyan a „Prot. Egyh. és Isk. Lap“-ban 16. sz.
Szerk.

nagy részben leforditott mű magyar nyelvre forditható sa s kiadása kizárolagos jogának megszerzésében őket megelőzni.

A Nemzeti Nőnevelés ez évben megjelent számairól még nem szólhattunk. Három füzet van előttünk, kiváló tartalmu czikkekkel. A márt. füzet tartalma: Hogyan neveljük kisdedeinket. Női keresetforrások. Stetina Ilona. A magyar föld lakói őseink beköltözése előtt. Sebestyén Gyula. Az iránytű. Kont Gyula. Kötelesség és lelkiismeret. Smiles S. után (angolból). A szobadiszitésről. Költemény-magyarázat (Fiamnak, Arany J.) Komáromi Lajos. A tanitónő magatartása a házi ipar és a kézi munka tanitásánál. Kucelnik Vilma. A skrofulás gyermekek érdekében. Rózsahegyi A. stb. E jelesen szerkesztett folyóiratot, mely a nőknek helyes és teljesen magyar szellemben való nevelésének elésegitését tüzte feladatául, ismételten ajánljuk a tanitók, tanitónők és családanyák figyelmébe. Ára egész évre 6 frt. Megjelen minden hóban egyszer, a budapesti sugáruti állami tanitónő-képző intézet tanitói szerkesztésében.

Apáczai Csere János népszerü életrajza. Összeállitotta és a brassómegyei tanitótestület 1880 évi okt. 14-én Zajzonban tartott közgyülésén felolvasta Koós Ferencz, brassó-fogarasmegyei kir. tanfelügyelő. Ára 10 kr. A tiszta jövedelmet az „Apáczai Csere János emléke" czimü alap gyarapitására ajánlja a szerző. E füzetkét, a mellett, hogy az olvasó megismerheti belőle a nagynevü férfi életét, a nemes czél is ajánlja. Üdvözlet Koós tanfelügyelő urnak, hogy Apáczai Cs. János emlékét a székely-csángó magyarok közt felujitotta és a szász egyházi hatóság alatt álló 10 magyar község nemzeti érzülete emelésére azt az inditványt tette e községeknek: hogy Apáczai Csere János születésheiye Apáczán a Rabszoros utczánan márvány táblával jelöltessék meg és hogy emléke czimén egy tőke gyüjtessék apáczai szegény, szorgalmas tanulók segélyezésére.

Mulattató Zsebkönyvtár czimen Buzarovits Gusztáv könyvkiadó Esztergomban figyelemreméltó vállalatot inditott meg humorisztikus irodalmunk gyarapitására. Az 1-ső füzet Balázs Sándor „A mama tyúkszeme" czimü novelláját közli; a 2-ik Lauka G. vig beszélyét: az Eltévedt csók; a 3-ik Eckstein Ernő Vörös Julcsáját (forditás); a 4-ik Györffy Iván hat humoros toasztját; az 5-ik Lauka G. két humoros novelettejét· Egy agglegény viszontagságai és Herczeg Ugrikovics Mirko. Egy füzet ára: 10 kr. postán: 12 kr.

Magyar Paedagogiai Szemle márt. (III.) füzetének változatos tartalma: A néptanitó küzdelme a népiskola alakulásakor. Rill J.-től (Krób Pál életrajzával és arczképével). A tankötelezettség főakadálya és az ingyenes oktatás. Zádor Gyulától. A leánynevelés kérdéséhez Vajdaty Ernő. Tanfelügyelői körlevél. Groó Vilmostól. A hangoztató módszer első hangoztatója. Csukási Fülöp. Irodalmi kalauz.

Társadalmi Reform szabad (!) füzetek korunk anyagi és erkölcsi bajainak orvoslására. Megjelen havonként 10—12 oldalon. Szerk. Rónai Ferencz II. ker. lánczhid utcza 13. sz. 1. emelet. Ára 10 számnak: 1 frt.

KÜLÖNFÉLÉK.

A verespataki unitarius lelkészi állomás pár évi szünetelés után végre betöltetett. Örvendünk, hogy ottani hitrokonaink annyira rendezhették ekklézsiájuk ügyeit, hogy maguk közt ismét rendes lelkészt üdvözölhetnek. Az uj lelkész Bakó Lajos, ezelőtt pár évvel végzett theologus, mint értesitenek, husvéth első napján köszöntött be, mintegy a szellemi feltámadás jelzéseül az ekklézsiára. A beigtató beszédet Mózes András, Abrudbánya jeles szónoki tehetségü, derék lelkésze mondotta, fejtegetve a papi állás fontosságát, nehézségeit s a hivek kötelességét a pappal szemben. Az ifju lelkész Zsolt. 22, 23. „Hirdetem a te nevedet az én atyámfiainak, a gyülekezetnek közepette dicsérlek tégedet" alapján tartotta beköszöntő beszédét, melyben e kérdést téve fel: mire hivatott a lelkész az egyházban? feleletül adta: I. Az evangelium hirdetésére a templomban. II. Az evangelium szellemének átvitelére az életbe.

A szépen kidolgozott és tűzzel eléadott beszéd gyujtó hajtással volt az igeért rég szomjazó lelkekre, mit emelvén az urvacsorai beszéd és ima is, nagy lelki megelégüléssel, szivökben a vallás és egyház iránti szeretet felbuzdulásával távoztak a hivek az Ur szent házából. A verespatakiak t. barátunkban ugy hisszük megnyerték, kit óhajtottak. Mi szivünkből kivánjuk, hogy az ő lelkészsége verespataki ekklézsiánkra uj élet korszaka legyen. Isten segélje a lelkészt és a gyülekezetet, hogy egyesült erővel munkálhassanak ama feladatban, melynek teljesitése a nemzeti és az egyetemes szellemi országnak mindnyájukat megtartja.

Czelder Márton, felsőbányai ev. ref. lelkész, előbb hittéritő, a „Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelő" szerkesztője, f. évi márt. 15-én papságának 25 évi fordulóját érte meg. A fáradhatatlan, buzgó lelkész csendben jubilált. Imában öntötte ki szive hálás érzelmeit és köszönte meg Istennek kegyét, melyet iránta tanusitott. Ez volt jubileuma. Isten szolgájához méltó jubileum. Sokáig éljen!

Toroczkón az állam 5000 frtos iskolát épittet. Az alapkövet ezelőtt pár nappal tették le nagy ünnepélyességgel, Koronka Antal unitárius esperes szép és lelkesitő alkalmi beszéde mellett.

Disraeliről, az ápril 19-én elhunyt nagy angol államférfiről érdekesnek tartjuk feljegyezni, hogy neveltetését egy unitárius magán iskolában nyerte.

Hit és hitetlenség. Carlyle Tamás, évek előtt Orleansban időzvén három hónapig, megismerkedett Dupanloup püspökkel. A két férfiu annyira megkedvelte egymást, hogy minden este együtt theáztak, felváltva látogatták egymást. Az ismeretség harmadik hónapjában, egy este Dupanloup vallásra, templomra és hitre vitte át a beszédet és sajnálkozásának adott kifejezést, hogy egy oly kitünő iró, mint Carlyle, „hit nélkül való" és sopánkodott e „hitetlenség" fölött. Carlyle az ő szellemdus, bonczoló, tudatos s egyuttal jellemzetes ironiájával igy felelt: „Uram, biztositom önt, hogy boldognak érzem magamat, ugy a mint (itt) vagyok, én mind abban hiszek, a mi önt nem nagyon inditja meg, ön pedig mind abban hisz, a mi reám nézve közönyös. Ha megcsináljuk a számadást, fogadok, hogy ön sokkal hitetlenebb nálamnál." E pillanattól kezdve egyház és hit nem került többé köztük szóba.

Az iskolai takarékpénztárak intézménye Weisz Bernáth Ferencz fáradhatatlan müködése folytán mind nagyobb elterjedésnek örvend. Előttünk van Weisznak egy jelentése az 1879/80 isk. évről, melyből azt látjuk, hogy 19736 tanuló közül 7333 tanuló 54647 frtot takaritott meg. Figyelemreméltó eredmény már magában. Hát aztán az erkölcsi haszon! Folyó évi január végével összesen 208 takarékpénztár volt, s azóta számuk sokkal szaporodott.

Gyászhirek. Inczefi Dénes, derzsi unitárius lelkész nejét Homorodalmási Sándor Zsuzsánnát élete 44-ik, boldog házasságuk 25-ik évében f. évi márt. 28-án szive mély bánatára hirtelen elvesztette. Hű nőt, gondos házi asszonyt, siratott el benne. Az ég Ura vigasztalja meg e nagy veszteségében! — Kövendi Szász Gergely f. évi ápr. elején elhunyt Kövenden. A néhai egyházunk jóltevői közt átalánosan ismert Incze Klára asszonynak, ki nehány évvel ezelőtt költözött el az élők sorából, volt a férje. Ő maga is a legbuzgóbb egyháztagok közé tartozott, s mint szorgalmas, derék polgárt községében mindenki tisztelte. Nyugodjék csöndesen! — A kolozsvári ref. egyházközséget nagy veszteség érte, páratlan buzgalmu főgondnoka: Nagybaczoni Incze Mihály ápr. 20-án történt halálában. Az el-

hunyt az erdélyi ev. ref. egyházkerület állandó igazgató tanácsának is több éven keresztül tagja volt. Vallásosság, közügyszeretet, tiszta jellem, nevét az ev. ref. egyházban és azonkivül szélesebb körben tiszteltté tevék. Átalános részvét kisérte sirjába. Béke porain!

Sajtóhiba: 120 lap alólról a 8-ik sorban: „10,000 sulyrészben nem több mint 40%“ helyett olvasd: 10,000 sulyrészben nem több mint 4%.

A szerkesztőség postája.

Ü. K. Mindkét czikkét vettük és minél hamarább sor kerül reájuk. Szives üdvözlet!

ARANY-KÖNYV.

Nyilvános köszönet. Oláh-kocsárdi birtokos tkts. **Földes Ferenczné Tót Rozália** urasszony, a dicső-szentmártoni unitaria ekklézsiának ajándékozott egy franczia bársonyból készült s aranysujtással és aranyrojttal gazdagon diszitett szószéktakarót és hasonló minőségü és diszitésü papi széktakarót, melyek becsértéke 70 frt o. é. Ezen kegyes ajándékáért fogadja a tisztelt urnő, egyházam nevében, a nyilvánosság terén is hálás köszönetemet.

Dicső-Szentmárton, 1881. ápril 10.

Rédiger Árpád
d.-szt.-mártoni unit. pap és küküllőköri esperes.

A Budapesten alapitandó unitárius rendes lelkészi állomásra s állandó imaházra tett kegyes adományok.

IV. Közlemény.

Budapesti unitárius f. egyházközség mint testület 2000 frt.
Dr. Székely Ferencz kir. főügyészi helyettes Budapest, kötelezvényileg . . . . 100 „
Ifj. Dániel Gábor, orsz. képviselő, Budapest, kötelezvényileg 150 „
Orbán Balázs báró „ „ „ „ 100 „
Székely Elek „ „ „ „ 100 „
Ürmösi Miklós, Budapest . . . . . 100 „
D. J. Budapest, egy 100 frtról szóló Bécs városi dijsorsjegy, jelenlegi értéke . . . . 120 „
Hajós János, Budapest, kötelezvényileg . . . 100 „
Bedő Albert és fia Béla . . . . . 200 „
Végh József, Budapest, kötelezvényileg . . . 100 „
Hajós Gyula mérnök, Budapest, kötelezvényileg . . 50 „
Dr. Máté Sándor (Budapest) gyüjtő ivén: Márki József 1 frt. Szinnyei József 1 frt. N. N. 1 frt 99 kr. Márki Emma 1 frt. Ballagi Aladár 1 frt Dr. Medourky Fr. 1 frt. Pádly Lajos 30 kr. Dr. Réthy L. 1 frt. Egervárу P. Ödön 1 frt. Barabás Samu 1 frt. N. N. 44. kr. Dobocsányi Ignácz 40 kr. Szepesy Gyula 1 frt. Dr. Máté Sándor 2 frt 97 kr. együtt . . . . 15 „
Dr. Máté Sándor (Budapest) kötelezvényileg . . . 30 „
Sebes Pál gyüjtő ivén Budapest: Báró Bánffy Jenő 10 frt. br. Bánffy Ernő 10 frt. Sebes Pál 20 frt. Összesen 40 frt.
Csép János gyüjtőivén Budapest: Csép János részletekbe fizetendőleg 25 frt. Kálmán 1 frt 20 kr. Dömötör István r. k. 50 kr. Ducza Lajos 50 kr. Bágyi Gyula 50 kr. Nalócsa Victor 1 frt. Jenei Guszt. 50 kr. Bal-

lók Mór 1 frt. N. 20 kr. N. N. N. 20 kr. Cz. P. róm. kath. 30 kr. Nx. 30 kr. Barthalos 50 kr. T. rom. kath. 20 kr. G. 15 kr. U. S. 30 kr. Zemplén 50 kr. Schr. 10 kr. Dzsida Mihály 50 kr. Vági Emil 20 kr. Blárterovsky 30 kr. Braun 20 kr. együtt 34 frt. 15 kr.

Sátor Jenő, Szabadka, kötelezvényileg 50 frt.

Csécs András gyüjtő ivén Gy.-Fejérvárról: Csécs András részl. fizetendőleg 30 frt. Issekutcz János részl. fizetendőleg 10 frt. Kádár Miklós 1 frt. Rajnai Ignácz 1 frt. Dr. Mohay Sándor 1 frt. Filip György 1 frt. Bocskay Zsigmond 1 frt. Zsakó István tszéki biró részletekbe fizetendőleg 30 frt. Coseriu 1 frt. Végh Albert 1 frt. Végh Albert részl. fizetendőleg 6 frt. Kontz Gyula 1 frt., öszv. 84 frt Tamás József postatiszt N.-Váradról igért évenként 5 frt. Toroczkóról utólagosan adakoztak Móricz Miklós 50 kr. Székely János s neje Karaki Judit 40 kr. Simándi Istók pótlásul 20 kr., öszv. 1 frt 10 kr. Sándor János tanár Sz.-Keresztúrról részl. fizetendőleg 10 frt. Osvald Pál gyüjtő ivén Bajmokról: Osvald Pál 10 frt. Szakács Mátyás keresk. 2 fr. Székely Mihály Lippáról 10 frt. Arkosy Károly Abrudbányáról 5 frt. Serényi Henrik gyüjtő ivén Budapesten: Serényi Henrikné szül. Kotsner Teréz részletekbe fizetendőleg 25 frt. Serényi Henrik p. ü. ministeri számtiszt részletekbe fizetendőleg 25 frt. Együtt 50 frt. Derzsi János Marosvásárhelyről részletekben fizetendőleg 50 frt. Pók Károly Poroszlóról (Hevesm.) egyszermindenkorra 5 frt.

Benczédi Gergely gyüjtő ivén: ftldő özv. Székely Sándorné 10 frt. Benczédi Gergely 2 frt. Bodnár Dezső ügyvéd gyüjtő ivén Szirákról: Bozó Pál 15 frt. Szudy Károly 1 frt. Hoitsy Miksa 1 frt. Méhes Sándor 1 frt. Bodnár Dezső részletekbe fizetendőleg 8 frt. együtt 26 frt.

Simonich Zsigmond Temesvárról részletekben fizetendőleg 100 frt. Ferenczy Mózses Kolozsvárról 10 frt. Az aranyos-rákosi unitaria sz. ekklézsiából: az ar. rákosi unitárius ekklézsia 25 forint. Létai Máté lelkész 2 frt. Székely Boldizsár és neje Zsigmond Anna 1 forint. Borbély Márton gondnok 50 krajczvr. Csipkés József 40 krajczár. Csipkés Boldizsár 50 krajczár. Borbély Máté 50 kr. Fodor Pál 20 kr. Borbély István 20 kr. Biró Károly 20 kr. Csegezy Elek tanitó 1 frt. Farkas Ferencz 20 kr. Nagy Áron 20 kr. Salamon Mózes 5 kr. Csipkés Ferencz 10 kr. Biró Samu 20 kr. Biró Máté 50 kr. Pálfiy Károly 20 kr. Létai Lőrincz 20 kr. Köntös Ferencz 10 kr. Gadó Lajos 10 kr. Balog József 10 kr. Fogarasy János gör. kath. 5 kr. ifj. Borbély Márton 11 kr. Borbély Jakabné 10 kr. Fodor Józsefné 20 kr. id. Balog Mózes 10 kr. Balog Ferencz 10 kr. Farkas Lőrincz 10 kr. Balogh Mózes 10 kr. Mezei Sándor 20 kr. Pető Máté 50 kr. Fodor Máté 10 kr. Fodor János 10 kr. Pető Boldizsár 10 kr. Fodor Gábor 10 kr. Fodor Dánielné 10 kr. Szakmári Dani 10 kr. Gombási Máté 10 kr. Fodor Sándor 10 kr. ifj. Biró Samu 8 kr. Tövissy István 10 kr. Magyari Márton 20 kr. Pálfy Dénes 40 kr. Baló Mózes 50 kr. Taar Balázs 1 frt. Komjátszegi Mózes 50 kr. Székely Márton 10 kr. Székely Samu 10 kr. Ezenkivül gabonában adakoztak: Székely Samu, Fülep Márton, Fülep János, Gombási Ferencz, Taar Mózes, Bálhi Sámuel, Vagyas Mózes, Farkas János, Farkas Sándor, ifj. Farkas István, Daczó Sándor, Pálfi Ferencz, Cseke József, id. Fülep Dániel, Biró Albertné, Farkas Bálint 2—2 kupát Létai Dénes, Szász András, Szász Mózes, Daczó Mózes, Gombási Samu 1—1 kupát; Biró Lajos, Fülep Menyhárt, ifj. Fülep János, Farkas Márton 3—3 kupát; Fodor Samuné, Gombási Sándor, Tövössi Sándor, Almási József, id. Farkas István, Fodor Zsigmond 4–4 kupát, melynek értéke 2 frt 75 kr. Öszv. 41 frt 54 kr.

Kovács Dénes tanár gyüjtő ivén Zilahról: Kovács Dénes 2 frt. Molnár Gyula ref. papjelölt 50 kr. Fodor Dániel tanár 1 frt. Szász Miklós tanár 50 kr. Józsa Ferencz ref. papjelölt 40 kr. G. Mihálsz Ödön segédtanár 40 kr. Uj Bálint 40 kr. Nemes Árpád ref. papjelölt 50 kr. Kónya László ref. pap 1 frt. M. N. tszéki jegyző 20 kr. N. N. ügyvéd 50 kr. Szongoth Mihály kereskedő 50 kr. N. N. 20 kr. N. N. birtokos 40 kr. N. N. 60 kr. N. N. 1 frt. Pungur Gyula tanár 1 frt. Versényi Gábor tanár 50 kr. összesen 11 f. 60 kr.

A várfalvi unitária sz. ekklézsiából: Orbók Ferencz pap 1 frt. Orbók Ferenczné Ádámosi Juliánna 1 frt. Árkosi János tanitó 50 kr. az ekklézsia pénztára 15 frt. Fodor Zsigmond gondnok 40 kr. Pálffy K. Dániel 40 kr. Pálfy István 50 kr. Pálfy H. Sándor 20 kr. Pálfy A. János 20 kr. Pálfy Kuti

Mózes 20 kr. Pálfy K. Sándor 10 kr. Rosos Áronné 10 kr, Gadó Samu 20kr. Pálfy S. Ferencz 10 kr. Pálfy E. Máté 20 kr. Babos Lőrinczné 5 kr. Pálfy Sz. Ferencz 10 kr. Fodor Zsigmond ifj. 10 kr. Nagy Ferencz 10 kr. Veres Samu 4 kr. Bencze Márton 10 kr. Vincze István 6 kr. Pálfy B. Lőrincz 10 kr. Pálfy B. Bónjámin 4 kr. Balla András 10 kr. Pálfy D. Dani 10 kr. Fodor G. Máté 3 kr. Csegezi Balázs 10 kr. Foris Ferencz 5 kr. Fekete Mózes 4 kr. Ferenczy Albert 10 kr. Bujdosó Miklós 10 kr. Demetrovits György 8 kr. Vagyas Tamás 10 kr. Vagyas Sámuel 2 kr. Tövissi Máté 10 kr. Fodor Alb. Máté 5 kr. Csegezi Tamás 10 kr. Vagyas Péter 10 kr. Fogarasi János 5 kr. Orosz Mózes 10 kr. Nagy István 5 kr Fodor A. Samu 19 kr. Nagy Mihály 10 kr. Pálfy I. Péter 10 kr. Csegezi Zsigmond 20 kr. összesen 22 frt 75 kr. Gabonában adakoztak: Pálfy B. János és Pálfy H. Mózes egy-egy fél vékát; Szöllősy Ferencz, Zilai Sándor, Bencze Zsiga, Vagyas Máté, Zilai József, Szabó Mózes, Veres József, Bencze Gergely, Balla Ferencz, Vagyas Anna, Kis Sándor, Bujdosó Miklós, Kovács János, Nagy Gábor, Pálfy D. Simon és Balla Péter 1—1 kupát; Rosos Márton 1½ kupát; Pálfy J, János, Kemindi Márton, Pálfy Benedek, Nagy K. Samu, Pálfy Kr. Mózes, Pálfy A. Samu, Nagy Gergelyné, Fazakas Tamás, Vagyas István, Veres János, Bencze Mihály, ifj. Balla Miklós, Egei Mózes és Pálfy K. Lőrincz 2—2 kupát; Fodor András, Rab István, Pálfy Péter, Fodor Mózes, Pálfy Kr. Tamás, Nagy Zsigmond, Pálfy D. Samu, id. Balla Miklós 3—3 kupát; Kádár András, Pálfy H. Imre 4—4 kupát; melynek értéke piaczi árban 5 frt 25 kr. hozzáadva a fennebbi 22 frt 75 krt, összesen 28 frt.

Kénosi Sándor József kir. közjegyző gyüjtő ivén Déváról: Szereday Aladár róm. kath. 1 frt. Lázár Lajos orsz. képviselő 2 frt Lázár Árpád róm. kath. 2 frt. Barcsay Kálmán (ev. ref.) alispán 3 frt. K. Sándor József 6 frt. K. Sándor Mózsi 1 frt. Barcsay Lajos róm kath. 2 frt. Balog Sándor ev. ref. 1 frt. Kapcza József rom. kath. 1 frt. Boros Elek (róm. kath.) járásbiró 1 frt. Egy kath. lelkész 20 kr. Kovács Gábor rom. kath. 1 frt. Barcsay Géza 1 frt. K. Sándor Lajos 2 frt L. Gyárfás Ferencz 1 frt. Dr. Balog Pálné 3 frt. Szentiványi János 1 frt. Dr. Balog Pál 1 frt. összesen 30 f. 20 kr.

Székely Miklós kir. tszéki biró gyüjtő ivén Erzsébetvárosról: Székely Miklós 5 frt. Nagy Lajos tszéki elnök (ev. ref.) 2 frt. Kelemen György ev. ref. 50 kr. Gerászim János gör. egy. 30 kr. Kovácsy Albert ev. ref. 50 kr. Pincin János gör. egy. 1 frt. Lázár Aurél gör. egy. 50 kr. Butak István ev. ref. 50 kr. Issekutz Gyula örm. kath. 50 kr. Gilyén Lajos ev. ref. 1 frt. Weprich János ev. luth. 50 kr. Székely Elek ev. ref. 50 kr. Steinburgi Pildner Károly ev. luth. 50 kr Sustai Miklós gör. kel. 1 frt. Gorové Lajos örm. kat. 1 frt. Incze Pál ev. ref. 1 frt. Káplány Géza rom. kath. 1 frt. Horváth Sándov ev. ref. 2 frt. Bartók László ev. ref. 2 frt. Kecskeméthy Sámuel róm. kath. 1 frt. Incze Domokos albiró ev. ref. 5 frt. összesen 27 f. 30 kr.

Márkos Ferencz gyüjtő ivén Radnóthról: Márkos Ferencz 25 frt 50 kr. Buzogány János N.-Tereméből 5 frt. Benkő János 1 frt. Székely András 1 frt. Benkő József 1 frt. Frendl Balázs 2 frt. Kis Alfonz 1 frt. Katona Mózsi 2 frt. Balázs Floris 50 kr. László Péter 4 frt. Összesen 43 frt.

Molnár Sándor ügyvéd Kolozsvárról 60 frt.

Ambrus Gergely távirdatiszt gyüjtő ivén Kolozsvárról: Venczel János 1 forint. Székely József 1 forint. Pungur Béla 1 forint. Baczoni József 50 kr. Mattheus János 50 kr. Horváth János 1 frt. Riemann Lajos 1 frt. Bakcsi Béni 1 frt. Szentpéteri Pál 1 frt. Fekete Kálmán 1 frt. Michel Tamás 50 kr. Ptacsnik Lajos 1 frt Ptacsnik Mihály 1 frt. Gebhardt Döme 1 frt. Ambrus Gergely 4 frt. Csekme Antal 1 frt. összesen 17 frt 50 kr.

Rédiger Béla gyüjtő ivén Tordáról: Toth Mózes ev. ref. lelkész Felvinczen 1 frt. Gr. Wass Albertné Mező-Záhról 5 frt. Biró Sámuel birtokos Mező-Záhról 2 frt. Móga László szolgabiró Egerbegyen 1 frt. Bors Albert Szindről 2 frt. Jobbágy Sámuel Szindről 2 frt. Gadó István Szindről 2 frt. Barla József Szindről 1 frt. Ramonczai János gör. kel. lelkész 1 frt. Wana György Szindről 50 kr. Schmid Izsák 1 frt. Pap Simon 50 kr. A sinfalvi biró gyüjtése 5 frt. Zudor Ákos szolgabiró Topánfalván 1 frt. Rédiger Béla Torda-Aranyosmegye főjegyzője 1 frt. összesen 26 frt.

Koronka Antal ujabb küldeménye. 1. a csegezi unitária

sz. ekklézsiából: A csegezi unirárius egyház pénztára 20 frt. Székely László pap 1 frt. Borbély Dániel 1 frt. Magyarósi Istsán 50 kr. Biró Máté 50 kr. A Csongvai Ferencz esküvője alkalmával Székely László inditványára többek adakozásából 2 frt. ifj. Bujdosó Márton 8 kr. Fodor János 16 kr. Simándi Miklós 6 kr. Ferenczi Károly 16 kr. Magyarósi Bénjámin 40 kr. Magyarósi Dániel 6 kr. Csongvay József 9 kr. ifj. Simándi Tamás 9 kr. Simándi Ferencz 8 kr. Lándori János 3 kr. Lándori Farkas 6 kr. id. Csegezi Mózes 32 kr. Biró Gergely 8 kr. Magyarósi Tamás 32 kr. Lándori Mózes 6 kr. Gelei Péter 12 kr. Várady Sándor 16 kr. Biró Lőrincz 24 kr. Szabó Ferencz 6 kr. ifj. Taar Tamás 16 kr. Fodor Ferencz 8 kr. Simándi József 9 kr. Csegezi Sámuel 12 kr. Tatár Sámuel 6 kr. Vernes Andor 20 kr. id. Taar Tamás 6 kr. ifj. Csongvai Sámuel 9 kr. Biró Ferencz 16 kr. Lándori Károly 3 kr. id. Csegezi Mihály 32 kr. Kardas Miklós 6 kr. Csongvai Sándor 12 kr. Péterfi Zsigmond 3 kr. Csongvai Tamás 6 kr. Bomhér Sándorné 24 kr. középső Taar Tamás 24 kr. Szilágyi János 9 kr. Magyarósi Mózes 6 kr. Simándi István 6 kr. Biró Domokos 24 kr. id. Simándi Tamás 6 kr. Kovács János 3 kr. Kovács Tamás 6 kr. Simándi Mózes 12 kr. Szász János 40 kr. Biró Mihály ifj. 6 kr. Simándi Imre 9 kr. középső Csegezi Mózes 12 kr. id, Biró Mihály 6 kr. Csegezi Elek 6 kr. Komáromy István 3 kr. Farkas Sándor 6 kr. id. Csongvay Sámuel 15 kr. Sárosi Ferencz 1 frt 30 kr. Csegezi Miklós 9 kr. Szász Dénes 65 kr. Csegezi Lajos 65 kr. összesen 34 frt 52 kr. 2. Mészkőről: az ekklézsia pénztára 10 frt. Egyesek adakozásából 6 frt 32 kr. Gálfi Mihály gondnok 1 frt. összesen 17 frt 32 kr.

Barabás Sándor (311. sz.) gyüjtő ivén Bölönből: id. Barabás Sándor 10 frt. ifj. Barabás Sándor 5 frt. Nagy Kata ifj. Barabás Sándorné 5 frt. Blúno 2 frt. összesen 22 frt.

Sepsi-kilyéni unitária ekklézsiából 106. sz. gyüjtő iven S.-Szt.-Györgyről: Kis György 40 kr. Kovács Albert 50 kr. Eresztevényi László ev. ref. 40 kr. Fries Károly 50 kr. Kis Áron 20 kr. Jelmán Katalin 50 kr. Kilyénből. Donáth Pálné ev. ref. 30 kr. Szilágyi Ferenczné 50 kr Jancsó Elekné 10 kr. Incze József 20 kr Molnár Eszterke g. kath. 30 kr. Molnár Balázs g. kath. 1 frt. A kilyéni egyház pénztára adott 1 frt. Zsigmond András 10 kr. Imre Ferencz 10 kr. Andrási Sándor 20 kr. összesen 6 frt 30 kr.

105. számu gyüjtő iven Kökösből: Kökösi unitárius egyházközség 20 frt Serester Sándor lelkész 1 frt Toth József kántor-tanitó 50 kr. Kiss István 1 frt. Sigmond Ádám 20 kr. Nagy Márton 10 kr. Nagy Miklós 4 kr. Sebestény József 5 kr. Serester Sámuel 5 kr. Sigmond György 5 kr. Sigmond Juliánna 5 kr. Serester Lászlóné egy kupa törökbuza. Sigmond Lajos 5 kr. Sigmond Györgyné 5 kr. Sigmond Balázs 5 kr. Sigmond Gákor 2 kr. Sigmond Sámuel 10 kr. id. Serester Sámuel 30 kr. Kökösi Salamon 10 kr. Serester Ilona 4 kr. Jotto Sándor 40 kr. ifj. Kilyéni József 10 kr. Bentze József 10 kr. Kilyéni Ferencz 20 kr. Kilyéni Péter 10 kr. Kilyéni Mihály 10 kr. Took István 5 kr. Tok Mózes 5 kr. közép Kökösi Sándor 10 kr. Reznek Istvánné 5 kr. Varga Ferencz 5 kr. Tok Juliánna 4 kr. Tok Bálint 4 kr. Serester Dénes 4 kr. Orbók József 5 kr. Sigmond András 10 kr. Nagy Trézsa 10 kr. Varga Mihály 5 kr. Fűzi János 4 kr. Nagy András 4 kr. Földes János 4 kr. Sigmond Péter 4 kr. Gabona gyült s elárusittatván 50 kr. összesen 26 frt 13 kr.

Az árkosi unitar. ekkla (107 sz.) 50 frt.

E közlemény összege **4065** frt **66** kr. Ehez adva a III-ik közlemény összegét, 645 frt 50 krt, az alap teszen: **4711** frt **16** krt.

Hajós János,
egyh. gondnok.

Végh József,
egyh. pénztárnok.